

श्रीमद्भगवद्गीता-युगलाध्यायी

(अध्याय १२ से तथा १५ से)

अनुवाद

स्वामीश्री देवानंदगिरि

संन्यासीश्रममुष्माण्ड

प्रकाशक - श्रीगुरु ज्ञानिन्दराम सेवकशरण रावण - भांडवा

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલય

| ગુજરાતી કોષીયગણ વિભાગ |

પ્રત્યક્ષમાત્ર ૨૨૨૯૮ નિમત્ર

પ્રત્યક્ષમાત્ર ૮૫૧૫૬૫૫૫ - મુગાલગાદી ૨૫૫૫

વર્ગીક ૫૫૬૫ : ૬૨૫

व्याकुल पात्र
चित्रकार - रविशंकर रायण

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-યુગલાધ્યાયી

(અધ્યાય ૧૨ મો તથા ૧૫ મો)

પદચ્છેદ, વ્યુત્પત્તિસમાસ, અન્વય, ટીકા સહિત

અનુવાદક

સ્વામીશ્રી રેવાનેદગિરિ

પ્રાણક

શ્રી નાણુંદ ગીતામન્થંગમમાજના સ્વચ્છ

શ્રીમાન ગોવિંદરામ રાવકરામ રાવળ

મોડળ

આવૃત્તિ ૨૭ | મૂલ્ય અમૂલ્ય (પોસ્ટેજ ૦-૧-૬) | પ્રત ૧૦૦૦

શ્રી ગીતાજીની વાઙ્મયી મૂર્તિ

વક્ત્રાણિ પંચ જાનીહિ પંચાધ્યાયાનનુક્રમાત ।

દશાધ્યાયા મુજાશ્ચૈકમુદરં દ્વૌ પદાંબુજમ્ ॥૧॥

एवमष्टादशाध्यायी वाङ्मयी मुक्तिरैश्वरी ।

જાનીહિ જ્ઞાનમાત્રેણ મહાપાતકનાશિની ॥૨॥

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાત સર્વોચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થા

પંચ પુષ્પાંજલિ

વસંતતિલકા

સ્વાનુભવેલ શુભ જાન સદૈવ આપી,
મીઠી પ્રસાદભરી વાણી વિશેષ આપી;
શ્રીમંત રંક શિશુ વૃદ્ધ હૃદિ પ્રદાપે,
રેલી સુધાસરિત જાનતણી સમીપે. ૧

વાત્સલ્યભાવ વળી ઉર વિશેષ આણી,
નંદિની ધનુ સુમ ભક્તિ ગયે પ્રમાણી;
દમ શાન્તિ સર્વજનને ભવતાપ કાળ્યા,
જીવે થકી અગમ પંથ બતાવી આળ્યા. ૨

નિર્માન મોહ રહિત વિનિવૃત્ત કામ,
જય સંગદાપ વળી ચિતન આત્મરામ;
યદુનંદને પરમ જે પુરુષાર્થ શોધ્યો,
હોંશે પ્રયત્ન કરી તે અમને પ્રણોધ્યો. ૩

ગીતાતાણુ પુનિત ભાષ્ય ગ્યો રસાળ,
તારિણી જે ભવ મહા ઉદધિ અપાર;
સર્વેથી શ્રેષ્ઠ યુગવ્રદય જાન ગ્યાઈ,
માનાપમાન સુગ દન્દ મીટાવનાઈ. ૪

જન્મે અંતે ગરાણુના ભય માત્ર વાસે,
સાયુજ્ય મુક્તિપદ સાવ સમીપ ભાસે;
નંદામિરામ પ્રતિ પાર્થ કૃતાર્થ વન્દે,
દહ અર્ધ્ય બાલ પટી સ્વામીપદારવિદે. ૫

ॐ

श्री गीतासत्संगसभाजभां यतुं कथाप्रारंभ मंगलाचरणम्

हरि ॐ नमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय

भक्तजनमानसनिवासाय श्रीगमचन्दाय नमः ॥

यं अस्मावरुणैन्द्ररुद्रमरुतः यतुन्वन्ति दिव्यैः रतवै-
र्वैदैः सांगपद्मभोगनिपदैर्गोयन्ति यं सामगाः
ध्यानापरिथिततद्गतं मनसा पश्यन्ति यं योगिना
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥१॥

अजानातिमिरान्धन्य जानांश्च न शलाकया
यक्षुरनिर्मलितं येन तस्मै श्री गुरवे नमः ॥२॥

मृदं करोति पात्राद्यं पशुं ब्रूयते गिरिम्
यत्तदा तमदं वन्दे परमानन्द गाधवम् ॥३॥

शकरं शङ्कमात्राय देशवे यादरायणम्
सतमाप्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनःपुनः ॥४॥

शुक्ला अस्मद्विचारसारपरमागाद्या ऋगहव्यापिनीम्
वीणापुस्तकधार्मिणीमभयदां गन्धयान्धारापदाम्
दस्ते रङ्गाट्टिकमालिकां विदधतीं पद्मागते संस्थिताम्
वन्दे तां परमेश्वरीं भगवतीं बुद्धिप्रदा शारदाम् ॥५॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णोत्पूर्णमुद्व्यते ॥
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

પ્રસ્તાવના

અખિલ શ્રદ્ધાંધારિણિ શ્રી પરમ કારુણિક, ભક્તવત્સલ, પરમકૃપાળુ એવા શ્રી પરમ પુરુષોત્તમ પરમાત્મા શુદ્ધ, નિર્વિકાર, નિષ્કલ, વિશ્વવ્યાપી દેવા છતાં પાતાના અનન્ય ભક્ત-શિરોમણીના પ્રેમને વશ થયા થકા અને ધર્મની સ્થાપના કરવા, અધર્મનો ને અધર્મીઓનો નાશ કરવા માટે અઘર (અઘરન્મા) દેવા છતાં અવતારાવત્રદ (મર્તિ) ધારણ કરે છે.

એવા અસંખ્ય અવતારો જલચર, નભચર, સ્થળચર, પશુ-પક્ષી, મનુષ્ય વગેરેમાં ધારણ કરે છે. તેમાં પણ પ્રથમ ભક્તોની રક્ષા માટે અને પ્રથમ અભક્તો (વિરભાવી ભક્તો)નો નાશ (ઉદ્ધાર) કરવા માટે હાપરવા અંતમાં શ્રી માદ્વકૃપમાં વસુદેવ-દેવકીના ગ્રહમાં આર્ષિભોવ પામ્યા. પછી બાલક્રીડામાં, કુમારક્રીડામાં એમ અનુક્રમે અનેક આરંભ કર્યો. (અન્યે ચાંશકલાઃ સર્વે કૃષ્ણસ્તુ મગવાન્ સ્વયમ્) અર્થાત્ અન્ય અવતારો તેા કાલે અંશાવતાર અથવા કાલે કલાવતારો થયા છે, પણ શ્રી કૃષ્ણાવતાર તેા સર્વ પદ ભગયુક્ત ભગવાન છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ રામભક્તોનાં અનેક કાર્યો કર્યો છે. પાતાના અનન્ય નરડોપે સંદેહા પરમ ભક્ત શ્રી અર્જુનને પાતાની પ્રેરણાથી યુદ્ધના પ્રારંભમાં મોહરૂપ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો અને અદાર અક્ષીદિબી સૈન્યના મધ્યમાં મહાન શોકને ધારણ કરી યુદ્ધના સાધન રૂપ ગાંડીવ ધનુષ્ય હાથમાંથી લેઈ નાખીને રથના પૃષ્ઠ ભાગમાં બેસાડ્યારે એવા અર્જુનને તેનક તમના પર મહાન કૃપાદષ્ટિથી અવ-લાકન કરતા એવા શ્રી યદુનંદન કૃષ્ણચંદ્રક તેના મોહનો નાશ

કરવા સંગતશત (૧૭૦૦) મંત્રરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-અદ્વૈતામૃતના પાનરૂપ ઉપદેશ કર્યો. જે ઉપદેશ વડે અર્જુનનો મોહ નાશ પામ્યો. અર્જુન તે સ્વમુખથી કહે છે કે (નમ્રો મોહઃ સ્મૃતિર્લઘ્વા) અર્થાત “હે પ્રભો! આપના મહુપદેશથી મારો મોહ નષ્ટ થયો અને અજ્ઞાતગતત્ત્વની સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ” એ પ્રકારે અષ્ટાધ્યાયી ગીતાનો ઉપદેશ આપ્યો. તે ગીતામાંથી જેમ ‘સમસ્તોક્તી ગીતા’, ‘અષ્ટાદશસ્તોક્તી ગીતા,’ ‘એકાધ્યાયી ગીતા’ વગેરે પૃથક્ક નીકળેલાં છે તેમજ ભક્તિયોગ-દ્વાદશાધ્યાય અને પુરુષોત્તમયોગ-પંચદશાધ્યાય, એ બે અધ્યાયોને “યુગલોક્તી ગીતા” એ નામથી અંતર્ગતી પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની આંતરિક પ્રગળા દેવાથી પૃથક્ક કાઢેલ છે, જે બે અધ્યાયો ગીતામાં અધ્યાયના સુતરરૂપ છે. શ્રી ભગવાને સ્વમુખથી કહેલ છે કે ‘યે તુ ધર્મ્યા-મૃતમિદમ્’ અને ‘હિતિ ગૃહ્યતમે શાસ્ત્રમ’ મારે અન્ય અધ્યાયોથી આ બે અધ્યાય શ્રેષ્ઠ છે, તમા ભક્તિનું સ્વરૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં મુખ્ય સાધન છે, તેનું વર્ણન ૧૨મા અધ્યાયમાં કરેલ છે અને તે સાધનથી સાધ્ય (કર્મ) કૃત્વિર સ્વરૂપ, તેનું વર્ણન પંદરમા અધ્યાયમાં છે. તેથી તે યુગલોક્તી (બે અધ્યાય) ઉત્તમાત્મક છે. એમ વિચાર કરીને ગુપ્તરાત્રી ભાષામાં તે બે અધ્યાયોની ચરણ અને સાદી વિશેષ ટીકા મારી ચથામણ કરી છે. વિશેષતા એ છે કે મૂળ શ્લોક, પદ્યો પદ્યલંકાર-વ્યુત્પત્તિસમાસ-અન્વય-અન્વયાર્થ પદ્યો છંદો વિરત્યપૂર્વક વિવેચન-ટીકા આ પ્રમાણે અનુક્રમ રાખ્યા છે. શ્રી ગીતાશાસ્ત્ર મહાન ગંભીર છે. તેના હજુ સુધી અંતિમ પાર દ્રોષી ઋષિમુનિ અથવા આચાર્ય અને વિદ્વાન પામી શક્યા નથી. તે અદ્વજ, અદ્વમતિવાળો હું તે મહાન મહાન વિષયને ચથાર્થ કેવી રીતે બતાવી શકું? પણ અંત-

સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુની જેવા પ્રેરણા થઈ તદનુસાર કર્યું છે. તેમાં શાકરભાષ્ય, મધુસૂદની અને નીલકંઠી એ ત્રીકાઓનો અભિપ્રાય ચતુર્ક્રિયિત ક્રોમ ક્રોમ સ્થાને લીધો છે, જેથી સ્વ-ક્રોપાત્તકલ્પિત કલ્પેવાય નહિ. કદાચ ક્રોમ સ્થળે અર્થની સંગતિ એટલી ન હોય તો વિહત્ પુરુષો સુધારીને વાંચશે એવી પ્રાર્થના છે. ॐ શિવમ્ ।

સિ. ભવતીય

સ્વામી દેવાનંદગિરિ

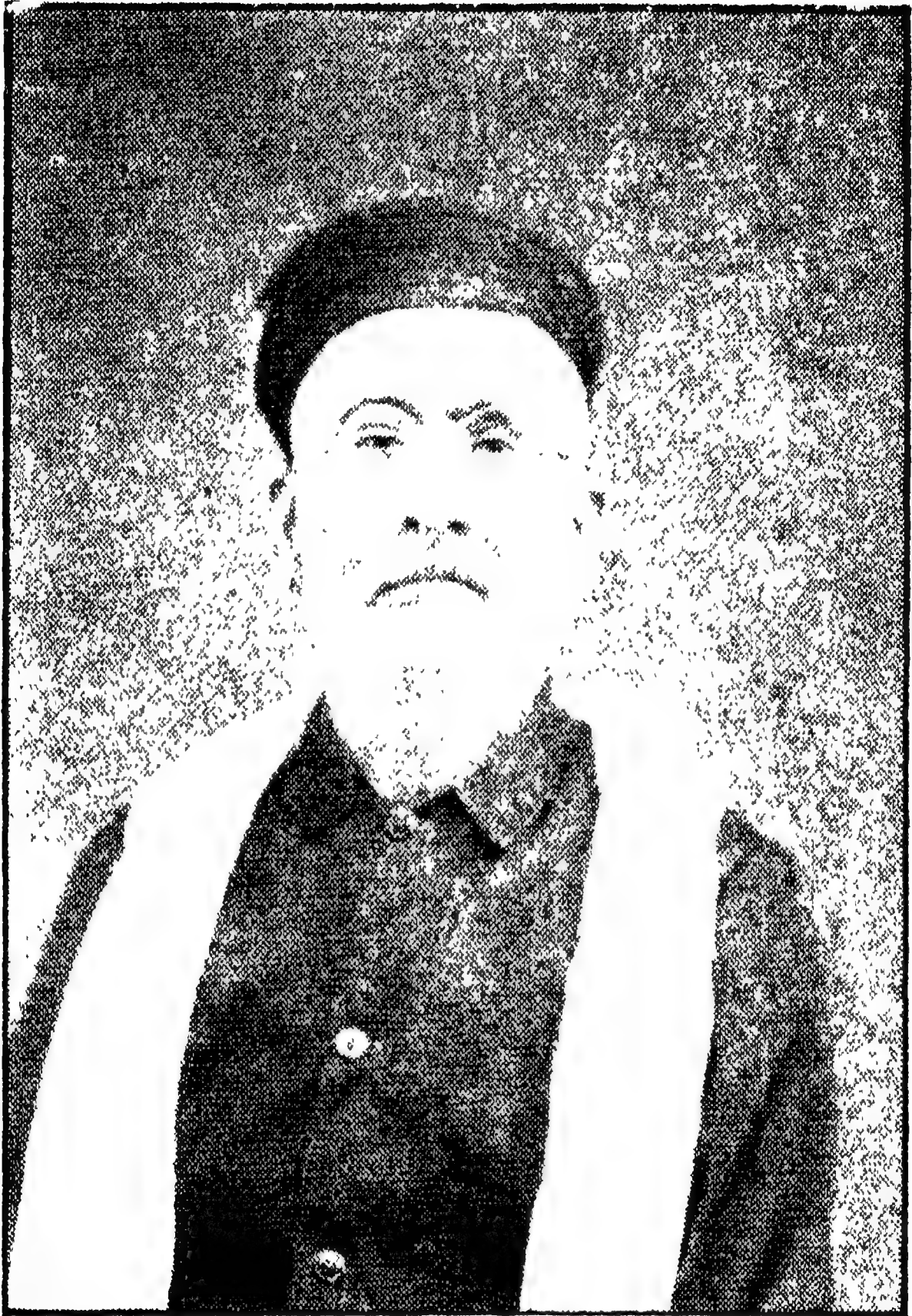
સંન્યાસાશ્રમ-આણંદ

મં. ૧૯૬૨ પોષ શુક્લ ૧૧ શનિવાર

સેવા

ૐ હું છે કે સેવા ધર્મો પરમગહનો યોગિનામઘગમ્યઃ। 'સેવા ધર્મ
મહા કહાણું છે. યોગીઓને પણ અગમ્ય છે.' એ ન્યાયાનુસાર
સેવા એટલે સેવકધર્મ અતિ કદિન છે. સેવા તન, મન, ધન
પણ પ્રકારે થાય છે. જેવી પાસે ધનસંપત્તિ હોય તદિ અંતે
નિર્ધન સ્થિતિમાં હોય તેણે ગરીબની યોગ્યતા પ્રમાણે સેવા
કરી અંતે દ્રવ્યાદિના મહાભાવથી યોગ્યતા પ્રમાણે ધાર્મિક
કાર્યમાં ધનથી સેવા કરવી. શારીરિક સ્થિતિ અગમ્ય હોય તેમજ
ધનના પણ અભાવ હોય તેમણે મનથી સેવા કરવી. અર્થાત્
માનસિક સંકલ્પથી સેવાની ભાવના રાખી. આમ વર્તમાન
સમયમાં માક્ષના માર્ગેષ્વ **"ગીતા સત્સંગ સમાજ"** એક
ધાર્મિક કાર્ય છે. તેમાં પૂર્વોક્ત સેવામાથી જે પ્રકારની સેવા કરે
તેને ધન્ય છે. શ્રી ગીતાજ્ઞાન યુગનાધ્યાયની કીકા કરી તેના
ગીતાવૃત્તાગીઓમાં પ્રનાર થાય એટલા માટે એક મુમુક્ષુ સંસ્થાને
તેને છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાના હેતુથી શ્રી ગીતા સત્સંગ સમાજ-
માં ધનની નકાય કરી છે. જે મને ધન્યવાદ થયે છે. તેમજ પ્રસિદ્ધ
નામ રા. રા. જાવિંદરામ સેવકરામ રાવળ. મુ. માંછા.
તેઓ અગાઉ સરકારી ફળવળીખાતામાં સ્કલમાસ્તર હતા. હાલ
વાનપ્રસ્થ પેન્શનર છે. આ પુણ્ય કાર્ય માટે તેમણે રૂપિયા ૧૦૦)
સેા આપ્યા છે. તેમને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ. બીજા
પણ પોતાની સ્થાશક્તિ સેવા અર્થની વાળ લેશે.

આ **"યુગસાધ્યાયી"** ગીતાની પ્રથમાવૃત્તિની ૧૦૦૦ પ્રત
સંવત ૧૯૮૨માં છપાએલી. તે આ માક્ષના આગેવાનશ્રીમાં બીજા
અર્ધ ગઈ તેથી એમ જણાયું કે આ પુસ્તિકા લોકપ્રયોગી થાણી

ગાંધિરામ સેવકરામ રાવળ
ગાંધી

અર્થ છે. કારણ કે શ્રી ગીતાક્રના ૩૨મો અને ૩૫મો અધ્યાય થય્યા બરાબર અર્થવાળા છે. મંદ અધિકારીને પણ સરલતાથી સમજાય એવી બન્ને અધ્યાયોની ટીકા કરવામાં આવી છે.

હવે આ “દ્વિતીયાવ્રત્તિ”ની થળી આવશ્યકતા જણાવાથી શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુની પ્રેરણા પ્રથમાવ્રત્તિના પ્રકાશક શ્રીયુત ગાવિંદ-રામ સેવકરામ રાવળને શ્રદ્ધાતેથી આ વખતે પણ ખોતે બરાબર બતાવવાનું કે યુગલાધ્યાયોની દ્વિતીયાવ્રત્તિ છપાવે, તેનું જે બરોડા શહેર તે હું આપીશ. આ પ્રમાણે પ્રભુપ્રેરણાથી તે મહાશય તરફથી આશ્રિત સહાયતા મળી છે તેથી તેઓને મહાસ્ત્રશઃ ધન્યવાદ થોડે છે.

કેમકે, આવાં જનતાનાં કલ્યાણના કાર્યમાં ન્યાયોપાર્જિત આસ્તિત્વ દ્રવ્યના વ્યય થયો તે આધુનિક સમયમાં થાયું કહી શકાય છે. પરોપકારાયમતાં વિમૂતયઃ ॥ એ શાસ્ત્રવચન તેઓએ આર્થિક કૃત્યે છે. એવત ૧૯૯૬ના વરસમાં પણ “સંપાદિયિન્તામણિ” નામક પુસ્તિકાની ૧૦૦૦ પ્રત પાતાના બરાબર બરોડાથી છપાવી છે. એ. ૧૯૯૫માં શ્રી મગનલાલ કાળાશંકર બદ્ર અનુવાદિત “શારીરિક માંમાંના દર્શન સારાશ”ને પણ પાતાના બરોડા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. આવાં જાનના સાધનરૂપ કાર્યમાં પાતાના દ્રવ્યના સહુપયોગ તેઓ કરે છે. તેથી તેઓનું નામ સમગ્રમાં સંદે એટલા માટે તેઓનો ‘રમારક’ કોટા બીજી આવ્રત્તિમાં મુકવામાં આવે છે. એ પણ વાંચનાર અધિકારીઓને પરોપકારમાં ફેરવે.

તેઓના વિશેષ જીવનપરિચય આ અગાઉ છપાએલ આવ્રત્તિઓમાં આવેલ છે, તેથી અહીં માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

આ પુસ્તિકાનું છપામણી બરોડા પાતાનાં ધર્મના બંદન ગંગાવરૂપ સ્વા. એવાના જેઓએ એમની માથે રહી જીવન

વ્યતીત કર્યું તેમના આત્માના કૃષ્ણાણુ માટે અને તેમનું મદદ
સ્મરણ રહે તેથી શ્રીકૃત ગોવિંદરામભાઈએ આપ્યો છે. સ્વ.
રેવાખાનો થોડો જીવનપરિચય આ સાથે તેમણે આપ્યો છે. ॐ

અત્યારના સમયના પ્રમાણમાં આલતું ગુજરાતી ભાષાનું
જાન, જેની અંદર લખતાં અથવા વાક્યરચના કરતાં મારામાં
કોઈ ત્રુટી નહીં મળી હોય તેને ગદ્યાંગ્રજ નિયમ પ્રમાણે લખીને
પોતે સંશોધન કરેલ છે તે ગુજરાતી મુખ્ય નિશાળના એક
શિક્ષક બાલાભાઈ પુરુષોત્તમદાસ ખટેલ જેમણે પોતાના
સમયના આ કાર્યમાં ભાગ આપ્યો છે તેમને આશાવીદ સાથે
ધન્યવાદ આપું છું.

તેમજ રા. રા. રવિશંકરભાઈ મદાશંકર રાવળ જેઓ
ભારતીય પ્રાચીન ચિત્રકલાનું પુનર્જીવન કરીને પ્રકાશમાં લાવી
મહાન ચશ્મવી પદ્ધતિ પામ્યા છે, તેમણે પોતાના 'ક્રમાર પ્રિન્ટર્સ'
નામના પ્રગ્રમાં આ યુગદાખ્યાસી ગીતાને છાપેલી છે. વળી
તેના મેનેજર અનુભાઈએ વાળી મહેનત લઈ પ્રૌઢવી ભૂલો સુધારીને
પોતે મહાન પ્રયાત્ન કર્યો છે, માટે તેઓને સદસ્ત્રશઃ ધન્યવાદ
આપું છું.

અંતર્યામી પ્રભુ તેઓ દ્વારા મેંકદો પરોપકારી કાર્ય કરાવે.
ભવિષ્યમાં આ કાર્યમાં જે કોઈ ભાઈએ અથવા બહેન
એવાએ ભાગ લેશે તેઓને પણ ધન્યવાદ આપું છું. ॐ શમ્ભુ.

સિ. ભવદીય

સ્વામી રેવાનંદજિરિ

સુ. સાણંદ

ચૈત્ર સુદી ૬ (રામનવમી) સંવત ૧૯૬૬

સંન્યાસસ્વાશ્રમ સાણંદ

આભારદર્શન

ગીતાજીમાં ભરેલા જાનભંડાર જે ધર્મ ધરાવે છે, અનેક દુઃખયાને આધ્યાત્મન અને આશ્રય આપી ભવસાગરમાંથી જે ધર્મે પાર ઉતારી છે, દુનિયાના દરેક ધર્મોના પવિત્ર ગિદ્દાના પોતાના વિશાળ ઉદરમાં જે ધર્મે સમાવેલા છે અને ભારે તોફાનો પ્રદારે થયા છતાં સમસ્ત જગતમાં પોતાના દિવ્ય પ્રકાશ જે ધર્મ એકસરળા દેલારી રહ્યો છે, એવા અનુપમ આ વેદ ધર્મ પોતાના અનેક તપસ્વી ઋષિમુનિઓ, ધુરંધર યોગીઓ અને આદર્શ મંત્ર મહાત્માઓથી રત્નો વડે સુરક્ષિત છે. પણ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ એ અગત્ય છે. પરંતુ મેઘધનુષના રંગે જેવાં સુખ્યા પાછળ, તેમાંયે કાલિયુગના અનેક માયાવી પ્રયોભનો પાછળ આ હવ ભમ્યા કરે છે. જેથી અમદ્ય મનુષ્યજીવન નિર્થક અને ધર્મથી વિમુખ થવાને લીધે કરી એ જ ઘટમાળમાં અટવાયા કરે છે. આવી અિથનિમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી અને પોતાના કુળ્યોદ્ધારથી આ ભવાટવીમાં પણ અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જનાર માર્ગદર્શક ગુરુજનો મળી આવે છે જેમના વચનોમાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખી અતાવેલી માલ પર ચાલ્યા જવાથી પરમાનંદમય આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત શક્ય છે.

નરસિંહ જેવો પ્રભુના પરમ ભક્ત પણ એાલી બોલે છે કે 'અંશ ગરબડ કરી, વાત ન કરી ખરી, જેલને જે ગમે તેને પૂરું.' આવી રીતે ખેંચતાણુ કરીને અનેક પાંખડીઓએ પોતાના વ્યર્થ માટે શાસ્ત્રોને ત્રુટી નાખીને અર્થોનર્થ કરી અજ્ઞાન જન-સમુદાયને દોરાવ્યા છે, જેથી કયું સત્ય હશે તે નહિ સમજનાથી

ગતિનુગતિક પ્રમાણે ગાડગીએ પ્રવાહ તાણ્યો. ગય છે અને
 અને પચ્તાય છે. પરંતુ હિંદુ ધર્મમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણએ અર્જુન
 પ્રતિ પ્રેર્યાવેલ ગીતાશાસ્ત્ર એક જ એવું અનુપમ છે, કે એમાં
 કેમપણ પાણંદ્ર સાલી શકતું નથી. ગીતાજી એ કલ્પદાર નાણું છે,
 એને આશરે જનારે પરમ શાન્તિ અનુભવે છે. જેના સેવનથી
 જીવને સત્ય સુખના આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી જ આ
 દિવ્ય ગ્રંથમાંથી અનેક સંતાએ અને ધુરંધર પંડિતોએ પાત-
 પાતાની રીતે અમૃતપાન કરી લોકોને તેના અવાદ અખાડ્યો છે.
 તે જ પ્રમાણે સાણંદમાં વળી રહેલા નિહાન પૂજ્યવાદ મહાત્મા
સ્વામીશ્રી રેવાનંદજી જનહિતાર્થે શાસ્ત્રોનાં કથાશ્રવણાદિ
 વડે તથા અન્ય ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ વડે ધર્મની લ્હ્યાત પ્રજ્વલિત
 ગળી પાતાનું પવિત્ર જીવન પંચપકાર્થે નિર્ગમન કરે છે,
 જેમના મહદ્ ઉપકાર દ્રોહથી બુદ્ધાચ તેમ નથી. પાતે મંચકૃત
 વિદ્યાના મારા માતા દોહ શાસ્ત્રોમાં પાચંગત છે, અને જનતાને
 ગીતારૂપી અમૃતનું પાન કરાવે છે. પાતાના અગાધ જ્ઞાન-
 ભંડારનો ઉપયોગ એ રીતે જનકલ્યાણ અર્થે કરે છે.

આ ગીતા (યુગનાવ્યાવી)નું મન્ન ભાષાંતર કરીને તેઓએ
 વિદ્યાર્થીથી લઈને સમસ્ત પવંત સઘળાં ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.
 જે બદલ ‘ગીતા સત્સંગ સમાજ’ તેઓશ્રીનો ગળો જ ખસી
 છે. બ્યાવી જ રીતે તેઓશ્રી ગીતા સત્સંગ સમાજ ઉપર કૃપાદષ્ટિ
 ગળશે એવું દક્ષિણ દાસે તેા વિરમીએ છીએ.

ત્રિ.

સમસ્ત ગીતા સત્સંગ સમાજ તરફથી કૃપાબિલાપી
બાલાભાઈ પુ. પટેલ તથા ખોરટ મારતર સાહેબ-સાણંદ

ગં. સ્વ. રેવાબાનો અદ્ય પરિચય

જન્મ તા. ૨૬-૬-૮૬

કૈલાસવાસ તા. ૧૦-૧૨-૩૬

નાની ઉમરમાં પાતાનાં માતા પિતા ગુજરી ગયાં હતાં. ૧૩ વરસની વયમાં પોતે વિવાહિત થઈને તુરત જ વૈધવ્યને પ્રાપ્ત થયાં. પાતાના શ્વસુરપક્ષમાં બીજી કોઈ સંતતિ હતી નહિ. તેમ પિતૃ-પક્ષમાં પોતે એક જ હતાં. તેમનાં મારીયા તેમને ઉછેરતાં હતાં પણ તેઓ પણ સ્વર્ગસ્થ થતાં ૧૫ વરસની વયમાં નિરાધાર થઈ ગયાં. ૧૮ વરસની ઉમરે માંગે અને તેમના ભાઈબહેનના સત્યના સંબંધ બંધાયો અને માંગે ત્યાં રહી પ્રાથમિક શાળામાં ગુજરાતી અભ્યાસ કર્યો. પછી તેમનાં સ્વર્ગસ્થ ભાભી (મારાં જૂના પત્ની)ના સાથે કોલેજમાં દાખલ થઈ સીનિયરમાં પાગ થયાં. ત્યારથી કન્યા-શાળામાં મુખ્ય શિક્ષિકા તરીકે નિમણૂક થઈ અને તેમના હાથ નીચે ઘણી વિદ્યાર્થીનીઓ ભણી ભણી ઉત્તોર્ણ થઈતી છે અને હજુ પણ તેમનો ઉપકાર માની તેમના નામ પર પ્રેમ ધરાવે છે.

પોતે ઉદ્ધવસંપ્રદાય (સ્વામીનારાયણ)નાં અનુયાયી હોઈ તે દોઢા ધારણ કરી હતી. ખરી નિષ્ઠાથી તેમાં પાર પહોંચી છેવટ અક્ષરધામમાં ગયા.

આ પ્રમાણે તેમના જીવનપરિચય ટૂંકમાં આપ્યો છે માંડ તેમની નામની ચાદગીરી નિમિત્તે કીધા (૨૨૫) અંકે અસાપચીમ આપી “યુગલાધ્યાયા”ની બીજી આવૃત્તિ જપાવી પ્રસિદ્ધ કરી વિનામુદ્દે ગીતાપ્રેમી સજ્જનોને અર્પણ કરું છું. ૐ શમ.

તત્ત. આપના કૃપામિતાપી

ગોવિન્દરામ સેવકરામ રાવળ

ચૈત્ર સુદી ૧ સોમવાર સ. ૧૯૯૬

સુ. માંડલ (તાલુકે વીરમગામ)

ગીતા મંત્રના સંક્ષેપથી ન્યાસ-ધ્યાન

ૐ અમ્ય શ્રીમદ્ભગદ્ગીતામાલામન્ત્રમ્ય ભગવાન વેદ-
ન્યાસ ઋષિઃ ॥ અનુષ્ટુપ્ છન્દઃ ॥ શ્રીકૃષ્ણઃ પરમાત્મા
દેવતા ॥ અશૌચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષમ
इति बीजम् ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति
शक्तिः ॥ अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि प्रा शुच
इति कीलकम् ॥ अथ करन्यासाः ॥ नैनं छिन्दन्ति
शस्त्राणि नैनं दहति पावक इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ न
चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत इति तर्जनी-
भ्यां नमः ॥ अक्ष्णोऽयमक्षा इति मध्यमाभ्यां नमः ॥
नित्यः सर्वगतः स्थाणुः इति अनामिकाभ्यां नमः ॥
पश्य मे पार्थ ० इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥ नाना-
विधानि दिव्यानि ० चेति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥
इति करन्यासाः ॥ ॐ ५४ प्रकारे ऋष्यादि न्यास उपरं प्रमेया
ध्येयाः ॥ ३२५ ॥ नैनं छिन्दन्ति ० इति हृदयाय नमः ॥ न
चैनं क्लेद ० इति शिखरे स्थाहा ॥ अक्ष्णोऽयं ० इति
शिखायै वषट् ॥ नित्यः सर्व ० इति कवचाय हुम् ॥
पश्य मे पार्थ ० इति नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ नानाविधानि ०
चेति अस्त्राय फट् ॥ इति अंगन्यासाः श्रीकृष्णप्रोक्त्यर्थ
पाठे विनियोगः ॥

ઉપરનાં અંગન્યાસની સમજણ

મંત્રશાસ્ત્રના એવા વિવિધ છે કે જે શાસ્ત્ર મંત્રરૂપ ગણાય
છે તેના પાદ કરતાં પદોનાં ઋષિ, છંદ, દેવતા, ગીત, શક્તિ
અને કીલક એ છ દેવા નેતરના. કયા ઋષિ તેના ઉપાસક છે?
ત્યારપછી જે મંત્ર છે તેના છંદ કયા? ત્યારપછી તેના ધ્યેયરૂપ
દેવ કોણ છે? ત્યારપછી તે મંત્રશાસ્ત્રનું મૂળ-ગીત કોણ, જેનાથી

તે ઉત્પન્ન થયું? ત્યારપછી તે મંત્રામાં શક્તિ શું છે? અને તેના કાલક (ખાંસા) કાળ, જેના પર તે રહેલ છે? આ પ્રમાણે ઉપર કહેલાં છ હોવાં જોઈએ. મંત્રશાસ્ત્રમાં પ્રથમ એ છ જો હોય નહિ તો વિદ્વાનોની મંત્રરૂપે તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ.

હ્યે અંગન્યાસ શું તે કહે છે

પ્રથમ વ્યવહારના તથા મોક્ષના સાધનમાં વપરાતા આપણા શરીરના અવયવોમાંના આટલા અવયવો મુખ્ય છે. જમણા અને ડાબા એ બે હાથથી ૧૦ આંગળીઓ અને હૃદય, શિર, શિખા (ચોટી), કવચ (હાથનાં વાવડાં), નેત્ર અને ગાસ્ત્ર એ દસ આંગળીઓ દ્વારા મંત્રાને અંગમાં ન્યાસ (પ્રવેશ) કરાવતા, તેમજ હૃદયાદિ અંગો દ્વારા પણ તે મંત્રાનો અંગોમાં પ્રવેશ કરાવવો. એટલે તે અંગોમાં સ્થાયી રૂપે રહેલાં પાળોને તે મંત્રા દર દરે છે. તે સર્વ અંગો નિખાપ થયા પછી તે મંત્રશાસ્ત્રના દેવતા જે હોય તેની પ્રસન્નતા કરવા માટે તે દેવતા સ્વરૂપનો પોતાના હૃદયમાં વિનિયોગ (પ્રવેશ) કરાવીને ત્યારપછી તે દેવનું માનસિક ધ્યાન કરવું. તે ધ્યાનમાં સંક્ષેપથી શ્લોકો કહે છે:

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવેષૈકપાણયે ।

જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥૧॥

અર્થ:—શરણે થનાર ભક્તોને કલ્પવૃક્ષની પેઠે પ્રતિષ્ઠિત કરી આપનાર એવા, અને એક હાથમાં આખૂદા ધારણ કરનારા જ્ઞાનમુદ્રાયુક્ત અને ગીતારૂપ અમૃતને દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ! આપને નમસ્કાર હો. [૧]

વસુદેવસુતં દેવં કંમચાણૂરમર્દનમ ।

દેવકીપરમાનન્દં કૃષ્ણં વન્દે જગદ્ગુરુમ ॥

અર્થ:—વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળા, કેસ અને આખૂર દૈત્યોના

નાશ કરનારા અને દેવદીપ્તિને પરમ આનંદ આપનારા સર્વ
જગતના ગુરુ એવા શ્રીકૃષ્ણને હું વંદન કરું છું. (૨)

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલશુદ્ધે

ફલ્લાગ્નિન્દાયતપત્રનેત્ર ।

યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ

પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ શ્રદ્ધીપઃ ॥૩॥

અર્થ:—વિશાળ છે બુદ્ધિ જેની, ખીલેલાં કમળ સમાન વિશાળ
છે નેત્ર જેનાં એવા છે વ્યાસ ભગવન્! આપને નમસ્કાર હો.
જે તમેએ ભારતરૂપી તેજ પૂરીને ગીતાજ્ઞાનરૂપી દીપક (અમને
ધર્મ-કર્મનો ખરો માર્ગ દેખાડવા) પ્રગટાવ્યો છે. (૩)

મૃકં કરોતિ ષાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દ માધવમ્ ॥૪॥

અર્થ:—જે પરમાત્માની કૃપા મૃગાંને વાચાળ બનાવે, પાંગળાંને પર્વત
ઉલ્લંઘાવે, એવા પરમાનંદ સ્વરૂપ માધવને હું નમસ્કાર કરું છું. (૪)

યં બ્રહ્માવરુણેન્દ્રરુદ્રમરુતસ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈઃ સ્તત્રૈ-

ર્ષેદઃ સાંગપદક્રમોપનિષદૈર્ગાયન્તિ યં સામગાઃ ।

ધ્યાનાવસ્થિતતદ્રતેન મનસા પશ્યન્તિ યં યોગિના

યમ્યાન્તં ન ત્રિદુઃ સુગસુગ્ગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥૫॥

અર્થ:—બ્રહ્મા, વરુણ, હિન્દ્ર, રુદ્ર અને મરુત (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ
દિવ્ય સ્તોત્રો વાંડે જે પરમાત્માની સ્તુતિ કરે છે, સામવેદનું
ગાયન કરનારા મુનિઓ અંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદ સંહિતા
વેદો વાંડે જેમની સ્તુતિ ગાય છે, તેમનામાં પરાયોગ્યતા ચિત્ત
વાંડે ધ્યાનમાં સ્થિર થએલા યોગીઓ જ જેમનાં દર્શન કરી શકે
છે, દેવા, અસુરો જેમના પારને પાગી શકતા નથી, એવા
પરમાત્મા દેવને નમસ્કાર હો. (૫) इति ध्यानम् ।

स्वामी रेवानंदजी
जैन्यास आश्रम - आलुहा

શ્રી ગણેશાય નમઃ।
શ્રી કૃષ્ણચંદ્રેભ્યો નમઃ।

અથ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (યુગલોધ્યાયી) *

શિષ્ટકૃતં મંગલમ્

વંશીવિભૂષિતકગાન્નવનીરદાભાત્
પીતામ્બરાદરુણચિત્રફલાધરોષ્ઠાત્।
પૂર્ણેન્દુસુન્દરમુખાદરવિન્દનેષ્રાત્
કૃષ્ણાત્પરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને ॥૧॥

ચિદાનંદાકારં જલદરુચિસારં શ્રુતિગિરામ્
વજ્રસ્ત્રીણાં હારં ભવજલધિપારં કૃતધિયામ્।
ચિહન્તું ભૂમારં ચિદધદવતારં મુહુરહો
મહો વારંવારં ભજત કુશલારંભ કૃતિનઃ ॥૨॥

મંગલાચરણમ્

દો.૯।

સત ચિત્ આનંદ રૂપ જે, વ્યાપક ચિદ્ધન દેવ
અગુણ સગુણ નિઃ સંત વિભુ, પરમજ્ઞયોતિ ગતભેવ (૧)

*ગાર્ભો અને પેદરમો જે અન્યાય.

તે યોગેશ્વર કૃણુતનુ ધરી સુમંગલ રૂપ
કહ્યું પાર્થને સુદ્ધમાં, ગીતા જ્ઞાન અનૂપ (૨)

ટીકા યુગલ અધ્યાયની, કંઠે સ્વમતિ અનુસાર
સાધક શિષ્ય સુજ્ઞાન પઢી, પામે ફલ શુભ ચાર (૩)

ત્વં પદાર્થ શોધન કહ્યું, પ્રથમ પટકમાં શ્રેષ્ઠ
તત્પદાર્થ શોધન પુનિ, દ્વિતીય પટકમાં જ્યેષ્ઠ (૪)

બ્રહ્મસ્વરૂપ નિજ પામવા ભક્તિ જ્ઞાન બે દ્વાર
પ્રથમ દ્વારનું રૂપ કહે, યદુનંદન મતિ પાર (૫)

આમુખ:—પ્રથમ પટકમાં (તત્ત્વમસિ) એ મહાવાક્યમાંનું ત્વં પદનું નિરૂપણ વાચ્યાર્થ શ્રવ. અને લક્ષ્યાર્થ ફટસ્થ રૂપે અતિ વિસ્તારપૂર્વક કહીને દ્વિતીય પટકમાં પૂર્વાક્ત મહાવાક્યમાંનું તત્ પદનું નિરૂપણ વાચ્યાર્થ—માયા સગત્ત બ્રહ્મ. અને લક્ષ્યાર્થ—નિર્ગુણ બ્રહ્મ, વિસ્તારપૂર્વક કહીને પોતાના સગત્ત બ્રહ્મસ્વરૂપમાં નિષ્ઠા ધારણ કરાવવા પરમભક્ત શ્રી અર્જુનને એકાદશમા અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપ (વિરાટ) સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યું.

અનન્ય ભક્ત શ્રી અર્જુન તે વિરાટ દર્શન કરીને આશ્ચર્ય-ચકિત હૃદયે બોલ્યા કે:

અદૃષ્ટપૂર્વે હૃષિતોઽમ્મિ દૃષ્ટ્વા
ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।
તદેષ મે દર્શય દેવ રૂપં
પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥

અર્થ:—હે દેવેશ! હે જગતના નિવાસ પ્રભો! પૂર્વે નહિ જોઈએલ એવું આપનું આ અદ્ભુત સ્વરૂપ જોઈને હું પ્રવ્યથિત થયો

હવે પામ્યો છું, તેમજ અતિ વિકરાળ ભયંકર સ્વરૂપનું દર્શન કરી
મારું મન ભયથી મહાન વ્યથા પામ્યું છે. તેથી હૈ દેવ! આપનું
પૂર્વનું જ સૌમ્ય (શાન્ત) સ્વરૂપનું દર્શન કરાવો. મારા પર પ્રસન્ન
થાઓ. આ પ્રકારે વિશ્વરૂપ દર્શન કરાવીને શાન્ત ચતુર્ભુજ રૂપનું
દર્શન કરાવી પછી શાંત મનવાળા અર્જુનના પ્રતિ અધ્યાયસમાપ્તિ-
ના અંતિમ શ્લોક રૂપ અતિ ગુણ ઉપદેશ કર્યો તે આ પ્રમાણે:

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ ॥

અર્થ:—મારા અર્થે સર્વ કર્મો કરે, હું પરમેશ્વર જ પ્રાપ્ય
(પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય) છે જેને, એ પદો વડે સમગ્ર ત્વં પદાર્થ શોધન
રૂપ કર્મયોગ અને ધ્યાનયોગનું કથન કર્યું. ‘મારો ભક્ત’ એ પદ વડે
ભગવત આરાધન રૂપ ઉપાસનાકાંડના સમગ્ર અર્થ સૂચન કર્યો.
સંગવર્જિત—એ પદ વડે સર્વ સાંસારિક પદાર્થોના મંસર્ગથી રહિત
થવું, એકાન્તિક ભગવદ્ધ્યાનનિષ્ઠાસૂચન કરી સર્વભૂત—પ્રાણીમાં
ભગવત રૂપ ન જુએ તો નિર્વૈર થવું જણાવ્યું અશક્ય છે. એ
પાંચ લક્ષણો યુક્ત જે આધિકારી સાધક દ્વારા તે ભક્તજન
તત્પદના લક્ષ્યરૂપ અર્જુનનેદધન મારા સ્વરૂપને પ્રત્યક્ આત્મા
રૂપે અભેદપાત્રું પ્રાપ્ત કરે છે. હૈ પાંડવ વિશુદ્ધવંશજ! તું પાતે જ
એ સ્વરૂપ જાણવામાં સમર્થ છે, તેથી મારા માહત્તરૂપ પરમપદને
પ્રાપ્ત થમશ. આ પ્રકારનો ઉપદેશ શ્રી ભગવતના મુખથી શ્રવણ
કરીને અંતર વિચાર કરતાં શંકાનો ઉદ્ભવ થયા.

ઉત્થાનિકા—સપ્તમ અધ્યાયથી આરંભી અહીં સુધીના
કથનથી પૂજ્યપાદ શ્રી કૃષ્ણપ્રભુએ તત્પદના અર્થનું નિરૂપણ કર્યું.
હવે તત્પદના શોધનરૂપ ઉપાસનાકાંડને સમાપ્ત કરતા એવા શ્રી

ભગવાન તત્પદના અર્થરૂપ નિર્ગુણ અને સગુણ એ બંનેને યથાથ અપરોક્ષરૂપ બાણવાવાળા ભક્તજનનાં લક્ષણો તથા સ્વરૂપ કેવાં હોય તેટલા સાર આ બારમા અધ્યાયનો આરંભ કરે છે.

ગયા અધ્યાયના અંતમાં “મત્કર્મકૃન્મત્પરમઃ” આ શ્લોકમાં મત્ શબ્દનો અર્થ ખોતાનું ભજન એવો કથન કરેલો છે. ત્યાં મત્ (મારો) એ શબ્દથી સગુણ અથવા નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં બંનેમાંથી શ્રી ભગવત્ના કયા સ્વરૂપના અર્થમાં આશય છે? કેમકે મત્ શબ્દનો અર્થ સગુણ અથવા નિર્ગુણ બંને સ્વરૂપમાં થઈ શકે છે. આ પ્રકારનો સંશય શ્રી અર્જુનના મનમાં થવાથી શ્રી ભગવાન પ્રત્યે તે સંશયને દૂર કરવા પ્રશ્ન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ—અર્જુન પૂછે છે
 एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
 ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

પદચ્છેદઃ

एवम् सततयुक्ताः ये भक्ताः त्वाम् पर्युपासते ये च अपि अक्षरम् अव्यक्तम् तेषाम् के योगवित्तमाः ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ

सततं युक्ताः इति सततयुक्ताः, परितः उपासते इति पर्युपासते, क्षरति इति क्षरम् न क्षरम् इति अक्षरम् तत्, न व्यक्तम् इति अव्यक्तम् तत्, अतिशयेन योगं विन्दन्ति ते योगवित्तमाः ॥

અન્વયાઃ

एवम् सततयुक्ताः ये भक्ताः त्वाम् पर्युपासते च ये अक्षरम् अव्यक्तम् तेषाम् योगवित्तमाः के इति ॥

અન્વયાર્થ

એ પ્રમાણે હમેશા સાવધાન ચિત્તવાળા જે ભક્તોં
આપને સર્વ પ્રકારે ઉપાસે છે તથા જેઓ અવિનાશી
અને ઇન્દ્રિયોશ્રી અગોચર બ્રહ્મને ઉપાસે છે તે બન્નેમાં
ભક્તિયોગ અથવા જ્ઞાનયોગને જાણુનાર કોણુ શ્રેષ્ઠ? ઇતિ.

ટીકા

એ પ્રમાણે શમદમાદિ સાધનસંપન્ન અને નિષ્કામ કર્મ વડે
એકાગ્ર અને શુદ્ધ થયું છે અંતઃકરણ જેઓનું, અને આપની
આનંદવિગ્રહ (મૂર્તિ), લીલાવતાર આદિના એકાગ્ર ઉત્કટ ધ્યાન
વડે જે સગુણ ઉપાસકો આપની વિવિધ ઉપાસના કરે છે તથા
ઇન્દ્રિય અગોચર સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સુક્ષ્મ અને અસ્તિ-જન્યતે-
વર્ધતે-વિપરિણમતે-અપક્ષીયતે-નશ્યતિ એ પદ્ વિકારરૂપ નાશથી
રહિત અવિનાશી એવા નિર્ગુણસ્વરૂપની ઉપાસના કરવાવાળાઓ
અર્થાત્ સગુણ બ્રહ્મ તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મ એ જે સ્વરૂપોના ઉપાસકો-
માં આપના ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ જે યોગની પરાકાષ્ઠાને
કોણુ પ્રાપ્ત થાય છે તે મારાથી સમજાય તેવી રીતે કહેા. (૧)

ઉત્થાનિકા

અર્જુનના પૂર્વોક્ત પ્રશ્નનો અભિપ્રાય જાણીને શ્રી સર્વજ્ઞ પ્રભુ
નિર્ગુણ સ્વરૂપ અતિ દુઃપ્રાપ્ય (પામવામાં કઠિન) પણ અતિ શ્રેષ્ઠ
છે એવું સૂચન કરતા થકા સગુણ સ્વરૂપનું સાધક અવસ્થામાં
શ્રેષ્ઠપણું બતાવતા શ્રી ભગવાન કહે છે:

શ્રી ભગવાનુવાચ—શ્રી ભગવાન કહે છે
મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।
શ્રદ્ધયા પર્યોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥૨॥

પદચ્છેદ:

મયિ આવેશ્ય મનઃ યં મામ્ નિત્યયુક્તાઃ ઉપાસંતે શ્રદ્ધયા પરયા
ઉપેતાઃ તે મં યુક્તતમાઃ મતાઃ

વ્યુત્પત્તિમમાસાઃ

મન્યતે અનેન इति मनः तत्, नित्यं युक्ताः इति नित्ययुक्ताः,
अतिशयेन युक्ताः युक्ततमाः इति।

અન્વયાઃ

યે મયિ મનઃ આવેશ્ય નિત્યયુક્તાઃ પરયા શ્રદ્ધયા ઉપેતાઃ મામ્
ઉપાસંતે તે મં યુક્તતમાઃ મતાઃ ॥

અન્યથાર્થ

જેઓ મારે વિષે મનને આરી રીતે શોકાત્ર કરીને
નિરંતર મારામાં સંગ્રહ કરતા થકા અત્યંત પર (શ્રેષ્ઠ)
શ્રદ્ધા વડે યુક્ત થઈને મને ઉપાસે છે તેઓ મારા મતથી
અત્યંત શ્રેષ્ઠ ભક્તો માનવામાં આવ્યા છે. ઇતિ.

ટીકા

સગુણ ઉપાસક અથવા નિર્ગુણ ઉપાસક એ બંનેમાં મારા
મતથી તેઓ જ અતિ શ્રેષ્ઠ છે જેઓ મારી સગુણ મૂર્તિની પરમ
શ્રદ્ધાથી અર્ચન, ભજન, ઉપ, ભક્તિ અથવા ધ્યાન ઇત્યાદિ સાધના
વડે ઉપાસના કરીને ધ્યેયાકાર બની જાય અને અનન્યભક્તના
અસાધારણ ધર્મોનું પાલન કરે. સગુણ ઉપાસનાની પરાકાષ્ટાને
પ્રાપ્ત થઈને મારા અક્ષય સ્વરૂપમાં એકરૂપ થાય તેવા પુરુષ
સગુણોપાસક શ્રેષ્ઠ માનેલા છે. અને નિર્ગુણઉપાસક પણ પૂર્વોક્ત
માર્ત્વક શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ પ્રણવોપાસના અથવા આદ્યદોષાસના

વગેરેથી અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપ સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મને મહાવાક્ય-
ના અભ્યાસથી પ્રત્યક્ષ (દૃઢસ્થ) આત્મા અને પરમાત્મા એ
બંનેમાં અભેદપાત્રું નિશ્ચય કરીને મારા મહાકાશની પેઠે વ્યાપક
બ્રહ્મસ્વરૂપમાં એકતાને પામે છે. તે પણ શુદ્ધવામદેવાદિની પેઠે
“જ્ઞાતીત્વાત્મૈવ મે મતમ્” એ ન્યાયે જાતી ભક્ત પણ મને મહાન્
પ્રિય છે. ॥૨॥

આ પ્રમાણે સચ્ચિદ્ નિર્ગુણ અને ઉપાસકોની સ્તુતિ કરી.
હવે અવ્યક્ત બ્રહ્મસ્વરૂપના વેત્તા જાતી પુરુષોનાં અતિ દુર્લભપણું
ત્રણ શ્લોકો વડે કથન કરે છે.

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥

પદચ્છેદઃ

ये तु अक्षरम् अनिर्देश्यम् अव्यक्तम् पर्युपासते सर्वत्रगम् अ-
चिन्त्यम् च कूटस्थम् अचलम् ध्रुवम् इति ।

व्युत्पत्तिसमाप्ताः

न क्षरम् इति अक्षरम् तत्, निर्देष्टुं शक्यम् इति निर्देश्यम्
न निर्देश्यम् इति अनिर्देश्यम् तत्, न व्यज्यते इति अव्यक्तम् તત્,
सर्वस्मिन् इति सर्वत्र, सर्वत्र गच्छति इति सर्वत्रગમ્ તત્, ચિન્તિતુમ્
શક્યમ્ ચિન્ત્યમ્ ન ચિન્ત્યમ્ इति अचिन्त्यम् તત્, કૂટવત્ तिष्ठति
इति कूटस्थम् તત્, ન ચલમ્ इति अचलम् તત્, इति ।

અન્વયાઃ

ये तु अक्षरम् अनिर्देश्यम् अव्यक्तम् सर्वत्रगम् च अचिन्त्यम्
कूटस्थम् अचलम् ध्रुवम् इति ॥

અન્યયાર્થ

પણ જેઓ અવિનાશી, અવર્ણનીય, વ્યક્તપણથી રહિત, સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, તેમ ચિન્તનમાં ન આવી શકે તેવા કૂટ (લુહારની એરાળની પેઠે) નિર્વિકાર સ્થિત, નિશ્ચલ, નિત્ય એવા લક્ષણવાળા બ્રહ્મને સાધનો વડે ઉપાસે છે. ઇતિ.

ટીકા

તુ શબ્દ સમુણ્થી વિલક્ષણતા જાણવા માટે, અક્ષર એટલે (एतद्वैतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनष्वहस्वमदीर्घम्) इति श्रुतेः अर्थः—હે ગાર્ગી! એ અક્ષર બ્રહ્મ સ્થૂલ નથી, આણુ (સૂક્ષ્મ) નથી, ટૂંકા નથી, લાંબો નથી, એ પ્રમાણે આ અક્ષરના સ્વરૂપને મહાત્મ બ્રહ્મવેત્તા કથન કરે છે. કત્યાદિ શ્રુતિઓ તે અક્ષર બ્રહ્મને માધિક સર્વે ધર્મોથી રહિત કહે છે. અર્થાત્ જનકપણું સૂક્ષ્મપણું વગેરે અનાત્માના ધર્મો છે. માટે તે અનાત્મા કદાપિ અક્ષર બની શકશે નહિ. વળી આગળ પણ શ્રી ભગવાન કહેશે કે “क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” તેથી તે બ્રહ્મસ્વરૂપ અક્ષર છે, વળી તે અનિર્દેશ્ય, વાણી વડે કહેવાને અશક્ય અર્થાત્ અક્ષર છે, માટે જ વાક્ય મન્દિર્યના અવિપય છે, બુદ્ધિ આદિના પણ અવિપય છે એમ જાણી લેવું (ચતો વાતો નિવર્તતે અપ્રાપ્ય મનસા સદા) इति श्रुतेः अर्थः—હે પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં મન સાથે વાણી પણ નહિ પહોંચીને નિવૃત્તિ પામે છે. તેથી અગોચરપણું મિદ્ધ થાય છે. અવ્યક્ત એટલે દૃશ્યાદિની પેઠે આકારથી રહિત—વળી સત્તા સ્ફુરણ રૂપે સર્વત્રગત છે. જે બ્રહ્મની સત્તા વડે સર્વ જગત જડ છતાં સત્તારૂપ દેખાય છે તે બ્રહ્મનું અસત્ત્વપણું કયા

પ્રકારે કહેવાય? ન જ કહેવાય.

સર્વાધિષ્ઠાન રૂપ બ્રહ્મ, રૂપાદિ હીન છે માટે સર્વ પ્રકારે અચિંત્ય છે. લુહારની ઔરણ ઉપર અનંત ઘાટ ઘડાય છે છતાં ઔરણનું રૂપ બદલાતું નથી, ત્રણે કાળમાં તેવું ને તેવું જ રહે છે, તેમ આત્મસ્વરૂપમાં પણ અનંત સૃષ્ટિઓ, તેમજ અનંત શરીરો પ્રાપ્ત થયા છતાં પોતાનું સમ્યક્દાનંદપાણું કદી બદલાતું નથી, ત્રણ કાળમાં એકરસ છે, તેથી ફટસ્થ કહેવાય છે. સર્વ માયાનું કાર્ય જગત તેમજ માયા એ સર્વ યત્ન (ચલિત) છે. પણ સર્વનું અધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મસ્વરૂપ મદા અચલ છે. આ પ્રકારે પ્રવૃક્ત વિશેષણોથી બ્રહ્મસ્વરૂપમા દ્રવપાણું સિદ્ધ થાય છે. પરિ-
શેષથી તે પરમાત્મસ્વરૂપ નિત્ય દ્રવરૂપ છે અર્થાત્ પોતાના ચથાર્થ સ્વરૂપથી ક્યારે પણ અન્યથા ભાવને પ્રાપ્ત થતા નથી. (૩)

શંકા—ઉપરના વ્લોકમાં બતાવેલ બ્રહ્મ પરબ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવું અને ઉપાસના કરવી તેના શા પ્રકાર છે, તેના સમાધાનમાં શ્રી ભગવાન કહે છે:

સંનિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ ।

તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂતહિતેરતાઃ ॥૪॥

પદચ્છેદઃ

સંનિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામમ્ સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામ્ એવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ

સમ્યક્ નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામમ્ સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામ્ એવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ।

આપ્નુવન્તિ इति प्राप्नुवन्ति, सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि
तेषां हितम् इति सर्वभूतहितम् तस्मिन् सर्वभूतहिते रताः ये इति
सर्वभूतहिते रताः इति।

અન્વયા:

सर्वत्र समबुद्धयः सर्वभूतहिते रताः ते इन्द्रियग्रामम् संनियम्य
माम् एव प्राप्नुवन्ति ॥

અન્યથાર્થ

સર્વ પદાર્થોમાં સમબુદ્ધિ છે જેની, પ્રાણીમાત્રના
હિતમાં પ્રીતિવાળા એવા તે મુમુક્ષુ પુરુષો જ્ઞાનેન્દ્રિયો
તથા કર્મેન્દ્રિયોના સમુદાયને આરી રીતે નિયમમાં રા-
ખીને મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇતિ.

ટીકા

સર્વ કાળને નિષે ધ્યાનપરાયણ રહેવાવાળા અને સમબુદ્ધિ
અંશગાપણથી રહિત છે અંતઃકરણ જેઓનું અર્થાત્ મન, બુદ્ધિ,
ચિત્ત, આલંકાર, એ સર્વેના સ્વાભાવિક ધર્મોથી રહિત થયા છતાં
કર્મેન્દ્રિયોના સમુદાયને અર્થાત્ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો એ
સર્વેના પોતપોતાના શબ્દાદિ વિષયોથી રોકાને એકાભાવ વડે
પૂર્વોક્ત બ્રહ્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરાવીને સ્થિતિ કરે (યદા પંચાવતિષ્ઠં
તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ બુદ્ધિશ્ચ ન વિચેષ્ટતિ તામાહુઃ પરમાં ગતિમ્)
ઈતિ શ્રુતેઃ અર્થઃ—“જ્યારે મન સહિત પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો એકાગ્ર
સ્થિતિ કરે અને બુદ્ધિ પણ અન્ય એટલા કરે નહિ એવી સ્થિતિને
મહાત્મા પુરુષો પરમ ગતિ—મોક્ષ કહે છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ
પણ એ અર્થમાં પ્રમાણરૂપ છે અને સર્વ ભૂતમાત્રમાં અભયદાન
વડે તેઓના આજ્ઞાક તથા પરજ્ઞાકના હિતમાં મહાન પ્રેમ ધરાવતા

એવઃ જ્ઞાની પુરુષો અંતરંગ તથા બહિરંગ સાધન સંપન્ન થઈને
જીવન શ્લોકમાં કહેલ વિશેષણોવાળું પરબ્રહ્મસ્વરૂપની ઉપાસના
કરીને મને ૪ અભેદભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૫)

પરંતુ એ નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ ગતિ મહાન કદિન છે,
તે કદિનતા શ્રી ભગવાન સ્વમુખથી કહે છે:

ક્લેશોઽધિક્તરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્દિરવાપ્યતે ॥૫॥

પદચ્છેદ:

ક્લેશઃ અધિક્તરઃ તેષામ્ અવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ અવ્યક્તા હિ
ગતિઃ દુઃખમ્ દેહવદ્દિઃ અવાપ્યતે इति ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસા:

ક્લેશર્થતિ इति ક્લેશઃ, અતિશયેન અધિકઃ इति અધિક્તરઃ,
અવ્યક્તં આસક્તાનિ ચેતાંસિ યેષાં તે અવ્યક્તાસક્તચેતસઃ તેષામ્ અ-
વ્યક્તાસક્તચેતસામ્, દેહઃ અસ્તિ યેષાં તે દેહવન્તઃ તૈઃ દેહવદ્દિઃ इति ॥

અન્યયા:

અવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ તેષામ્ ક્લેશઃ અધિક્તરઃ હિ દેહવદ્દિઃ
અવ્યક્તા ગતિઃ દુઃખમ્ અવાપ્યતે इति ॥

અન્યથાર્થ

નિવિશેષ બ્રહ્મમાં જેમાંનું મન લગાડેલું છે, તેઓને
કષ્ટ ધાગું વધારે પડે છે. જે કારણથી દેહાભિમાની મનુષ્યો
વડે અવ્યક્ત બ્રહ્મ સંબંધીની ગતિ (નિષ્ઠા) દુઃખપૂર્વક
પ્રાપ્ત કરાય છે. इति.

ટીકા

વિચાર દષ્ટિથી તો સગુણ ઉપાસનામાં પણ અધિક કલેશ છે. કારણકે તેઓને બાહ્ય પદાર્થોની અનુકૂળતા તથા પ્રતિકૂળતા રૂપ પ્રતિબંધ થાય છે. તેમજ ધ્યાનાદિ કરવામાં મનને પણ કષ્ટ પડે છે. છતાં પણ તે ઉપાસકોની સુલભતા એ છે કે આલંબન (આધાર)વાળું ધ્યાન હોય છે. તેથી તેઓ સોપાનક્રમ ન્યાયે અનુક્રમથી શનૈઃ શનૈઃ પૂર્વીકૃત પરાકાષ્ઠાને પામે છે, અને નિર્ગુણ ઉપાસનામાં તો નિરાલંબ ધ્યાન આકાશયુક્ત સમાન, તેના ઉપાસકોને આધાર વિના ચિત્તની રિથિતિ કરવી એ મહાનુકંઠ્ય છે. હવે ક્રમિક ધ્યાનપ્રયોગ બતાવે છે.

ક્રેમ રચ્ચુ (દોરડી)માં આન્તિથી સર્પનો અધ્યાસ થાય છે, પણ તે સમયમાં ઘણાજ તીવ્ર દૃશ્ય વારંવાર નિરીક્ષણ કરવાથી તત્કાલ સર્પ અધ્યાસ મટીને દોરડીનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ દેખાયે. તેવીજ રીતે વસ્તુતાથી વ્યાપક ચૈતન્યરૂપવાળી એવી પરમાત્માની મૂર્તિ છે છતાં આન્તિથી પાપાણાદિ જડપણાનો અધ્યાસ થાય છે, પણ તે જ પાપાણાદિની પ્રતિમામાં એકાગ્ર ચિત્તના અભિ-નિવેશ (તીવ્રદૃઢ) વડે ઘણા વખત વારંવાર પરમાત્મ ભાવનારૂપ ધ્યાનથી તે મૂર્તિમાં આ પોતાના ચર્મચક્ષુથી જોતાં જોતાં આગળનું દેખાતું જડપણું નિરોધાન થઈ (મટી)ને સાક્ષાત્ ચૈતન્ય-ના અવિભાવ થાય છે. તેથીજ શ્રી વિષ્ણુ આદિ મૂર્તિ અથવા શ્રી મહાદેવજીના બાણ (લિંગ) એ બંનેમાં ઘણા ભક્તોનાં તર આદિ વડે પોતાના સ્વામીની ખેંઠે ઘણાં કાર્યો કર્યાં છે, એવી આખ્યાયિકા શાસ્ત્રમાં ઘણી જ દેખાય છે. તો એ પ્રમાણે અવ્યતન મૂર્તિ પણ ચૈતન્યરૂપ બને છે અને તે મૂર્તિ વિશ્વરૂપ બની જાય છે. કેમકે પરમાત્માનું સામાન્ય સ્વરૂપ તેમાં છે જ.

તે જ પ્રમાણે એકાગ્ર મનથી જોવાવાળા અર્જુન ભક્તને શ્રી વાસુદેવ શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુના દેહમાં વિશ્વરૂપનું દર્શન થયું, માટે સોપાનક્રમ ન્યાયથી સાલંગન ધ્યાનના પ્રયોગથી ભગવત્ સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. સત્ય છે, એવી રીતે અવ્યક્ત (નિર્ગુણ) સ્વરૂપની ઉપાસના કરવાવાળાને તેનાથી પણ અધિક ક્લેશ થાય છે, પણ નિર્ગુણ ઉપાસનાના ક્રમથી સોપાનક્રમ ન્યાયે એ અધિકતા છે કે જેઓ અવ્યક્તાસક્ત ચિત્તવાળા તેઓને પક્ષીની પેઠે અકસ્માત્ ત્રિધ્વપદમાં આરૂઢ થવું પડે છે; તેને લીધે લય (નિદ્રા) અને વિક્ષેપ એ બંને બાધક થાય છે, માટે લયવિક્ષેપરૂપ પ્રતિબંધો નાશ કરવામાં પણ અતિ ક્લેશ પડે છે, એ જ કારણથી શ્રી ભગવાન કહે છે કે અવ્યક્ત એટલે નિરાલંબન ગતિ (પદપ્રાપ્તિ) દેહધારી નામ દેહાભિમાની પુરુષો વડે અતિ દુઃખપૂર્વક (ઘણા પરિશ્રમથી) પ્રાપ્ત થાય છે; અતિ સુખપૂર્વક મહેનત વિના પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી જ અવ્યક્તાસક્ત પુરુષોને અધિક ક્લેશનું કથન શ્રી ભગવાને કર્યું છે. (૫)

શંકા—હે પ્રભો! અવ્યક્તાસક્ત પુરુષોને અવ્યક્તપ્રાપ્તિમાં આપે બહુ કष्ट કથન કર્યો પણ અતિકષ્ટ કરીને પણ કૈવલ્ય મોક્ષની સિદ્ધિ તત્કાલ થાય છે તો પછી કાલાંતરે કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ કરાવનાર સગુણ ઉપાસનાનું શું પ્રયોજન છે ?

એવી અર્જુનની શંકા શ્રવણ કરી તેના ઉત્તર બે શ્લોક વડે ભગવાન કહે છે.

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥

તેષામહં સમુદ્વર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।

ભવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મય્યાવેશિતચેતસામ્ ॥૭૧॥

પદચ્છેદઃ

યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ અનન્યેન એવ યોગેન
મામ્ ધ્યાયન્તઃ ઉપાસન્તે તેષામ્ અહમ્ સમુદ્વર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્
ભવામિ ન ચિરાત્ પાર્થ મયિ આવેશિતચેતસામ્ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ

સમ્યક્ ન્યસ્ય્યેતિ સંન્યસ્ય, અહં પરઃ યેષાં તે મત્પરાઃ, ન
વિદ્યતે અન્યત્ આલબનં યસ્ય સઃ અનન્યઃ તેન અનન્યેન, ધ્યાયન્તિ
તે ધ્યાયન્તઃ, સમ્યક્ ઉત્ ઊર્ધ્વમ્ ધરતિ એતિ સમુદ્વર્તા, મૃત્યુના યુક્તઃ
સંસારઃ મૃત્યુસંસારઃ સ એવ સાગરઃ એતિ મૃત્યુસંસારસાગરઃ તસ્માત્
મૃત્યુસંસારસાગરાત્, આવેશિતાનિ ચેતાર્સિ યેષામ્ તે આવેશિતચેતસઃ
તેષામ્ આવેશિતચેતસામ્ ।

અન્વયાઃ

પાર્થ તુ યે સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ અનન્યેન યોગેન
એવ ધ્યાયન્તઃ મામ્ ઉપાસન્તે તેષામ્ આવેશિતચેતસામ્ મૃત્યુસંસારસાગરાત્
અહમ્ ન ચિરાત્ સમુદ્વર્તા ભવામિ એતિ ॥

અન્યથાર્થ

હે પાર્થ ! પણ જેઓ સ્વધર્મા ક્રમેને મારા વિષે અ-
ર્થણ કરીને મારામાં તત્પર એવા પુરુષો અનન્ય ભક્તિ-
યોગ અથવા જ્ઞાનયોગ (સમાધિ) વડે (મારે)જ દ્યાન
કરતા છતાં મને જ ઉપાસે છે, મારા સ્વરૂપમાં સર્વ પ્રકારે
પ્રવેશ કર્યું છે ચિત્ત જેઓએ તેવા પુરુષોને મૃત્યુ સંસાર-

સાગરથી હું થોડા સમયમાં સારી રીતે ઉદ્ધાર કરનાર થાઉં છું. ઈતિ.

ટીકા

કર્મો એ પ્રકારનાં છે. વિધિ અને નિષેધ. તેમાં વિધિ કર્મ ૪ પ્રકારનાં છે: ૧ નિત્ય, ૨ નૈમિત્તિક, ૩ કામ્ય, ૪ પ્રામશ્રિત્ત. એવી રીતે કર્મ ૫ પ્રકારનાં છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિ શાસ્ત્ર વડે જે કરવાની આજ્ઞા હોય તે વિધિકર્મ કહેવાય. શ્રુતિ-સ્મૃતિ શાસ્ત્રાએ જે કર્મ કરવાની ના પાડી હોય તે નિષેધ કર્મ કહેવાય. વિધિ કર્મ નિત્ય, નૈમિત્તિક, સ્વભાવિક વગેરે સર્વ કર્મો મારા-વાસુદેવ સ્વરૂપમાં સમર્પણ કરીને અહંકર્તા એવો અભિનિવેશ ત્યાગ કરીને માટે સ્વરૂપ જ સર્વ કર્મો વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. અથવા મત્પરાઃ એટલે આખંડ મારા ધ્યાનપરાયણ રહેતા એવા પુરુષા અનન્ય ભેદશૂન્ય એવી ભાવના વડે હું પોતે ભગવાન વાસુદેવમાં અદ્વિતીય ઉપાસનારૂપ યોગ કરી ચિત્તની એકાગ્રતાથી માટે ધ્યાન કરતા છતાં મારી ઉપાસના કરે તેવા પ્રકારની ઉપાસના કરવાવાળા પુરુષોને હું ભગવાન વાસુદેવ શીઘ્ર (તત્કાલ) સારી રીતે મૃત્યુ-યુક્ત સંમારસમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરવાવાળો થાઉં છું. કારણકે તે પુરુષો મારા સગુણ વિશ્વરૂપમાં પ્રવિષ્ટ ચિત્તવાળા છે તેથી સગુણ ઉપાસકો પણ જલદી પરમપદમાં આરૂઢ થવાને યોગ્ય છે. માટે અવ્યક્ત નિર્ગુણમાં અત્યંત અભિનિવેશવાળું થવું યોગ્ય નથી. એવો ભાવ ગતાવેશ છે. (૬-૭)

આ પ્રમાણે પોતાની ઉપાસના જ સર્વ કળ આપવાવાળી હોવાથી તેમાંજ તત્પર રહેવું એમ ઉપદેશ આપતા ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે.

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અતઃ ऊર્ध्वં ન સંશયઃ ॥૮॥

પદચ્છેદઃ

મયિ એવ મનઃ આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિમ્ નિવેશય નિવસિષ્યમિ
મયિ એવ અતઃ ऊર્ધ્વં ન સંશયઃ ઇતિ ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ

આસમન્તાત્ ધત્સ્વ આધત્સ્વ, નિ નિશ્ચયેન વેશય ઇતિ નિવેશય,
નિ નિશ્ચયેન વસિષ્યસિ ઇતિ નિવસિષ્યસિ ઇતિ ।

અન્વયાઃ

મયિ એવ મનઃ આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિમ્ નિવેશય અતઃ ऊર્ધ્વં મયિ
એવ નિવસિષ્યસિ સંશયઃ ન ॥

અન્યથાર્થ

મારામાં જ મનને રાખ, મારે વિષે બુદ્ધિને પ્રવિષ્ટ
કર જેથી શરીરપાત થયા પછી મારા સ્વરૂપમાં જ નિશ્ચય-
પૂર્વક રહીશ એમાં સંશય નથી. ઇતિ.

ટીકા

મારા વિશ્વરૂપ સગુણ, હૃદયસ્વરૂપમાં તારું મંદહૃદયવિકલ્પા-
ત્મક મન એકાગ્રતાથી સ્થાપન કર જેથી માનસિક સૃષ્ટિના
લય થઈ જાય અને મન અમન ભાવને પ્રાપ્ત થાય. મારા
સ્વરૂપના નિશ્ચય કરવાવાળી બુદ્ધિને પણ મારામાં પ્રવેશ કરાવ.
જેથી બુદ્ધિમાંથી અન્ય સાંસારિક પદાર્થોની વાસનાના નિશ્ચયો
ફર થઈ જાય. કારણકે સદૃશ મંસારના વ્યવહાર માત્ર મન
અને બુદ્ધિમાં જ રહેલા છે. જ્યાં સુધી મન અને બુદ્ધિ સાત્ત્વિક

યત્ન મેમારમાંથી પાછાં હાંનું મધિરપરાયણ થાય નહિ ત્યાં સુધી સાધનાના અન્ય પ્રયાસો નિષ્ફળ થાય છે. (તેથી જ શ્રી ભગવાને મન અને બુદ્ધિ પર કાણુ રાખવાનો બોલેલ મુદ્દેસ છે.) અને બ્યારે મન અને બુદ્ધિ માગમાં પ્રવેશ કરશે ત્યારે મારા સ્વરૂપમાં અભેદરૂપ વાસ કરીને રહીશ. હવેન અવસ્થામાં પોતાનાં પ્રારબ્ધો ભાગવી રહ્યા પછી શરીરપાત થયા પછી અખંડ એવું જે મારું વાસુદેવ સ્વરૂપ તેમાં એકત્વ ભાવને પ્રાપ્ત થકશ. એમા હું અબ્ધેના! કાંઈપણ મેશય નથી. સત્ય માનીને મારા વચનામાં વિશ્વાસ કર. (૮)

હવે સગુણ શ્રદ્ધના ધ્યાનમાં અંતઃકરણના આંચલ્યાદિ દોષોને લીધે અશક્ત હોય તો તે પુરુષોએ પ્રથમ પ્રતિમાદિ બાહ્ય આલેખનમાં ભગવત ધ્યાનાભ્યાસ કરવો તેમાં પણ અશક્ત ચિત્ત હોય તો ભાગવત ધર્મો (ભગવત મેળવી ધર્મો)નું અનુષ્ઠાન કરવું. તેમાં પણ અશક્ત હોય તો સર્વ કર્મફલ ત્યાગ કરવાં. એ પણ સાધનાને પણ મેલોકા વડે હવે કહે છે:

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોપિ મયિ સ્થિરમ ।

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનંજય ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:

અથ ચિત્તમ્ સમાધાતુમ ન શક્નોપિ મયિ સ્થિરમ્ અભ્યાસયોગેન તતઃ મામ્ ઇચ્છ આપ્તુમ્ ધનંજય ॥

વ્યુત્પત્તિસમાપ્તિ:

ગમ્યક્ આધાતુમ્ હિતિ સમાધાતુમ્, અભ્યાસશ્રાસો યોગશ્ચ અભ્યાસયોગઃ તેન અભ્યાસયોગેન, ધનમ્ જયતિ હિતિ ધનંજયઃ તત્ સંબુદ્ધો હે ધનંજય હિતિ ॥

અન્યથા:

મનંજય અથ મયિ ચિત્તમ્ સ્થિરમ્ સમાધાતુમ્ ન શક્નોષિ
તતઃ અભ્યાસયોગેન આતુમ્ દૃષ્ટ્વ૥

અન્યથાર્થ

હે અર્જુન! એ પ્રમાણે મારે વિષે ચિત્તને અચલ-
તાથી ધારણ કરવાને શક્તિમાન (સમર્થ) ન હો તો અ-
ભ્યાસયોગ વડે મને પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છા કર. ઇતિ.

ટીકા

હે અર્જુન! જે મારા વિશ્વેશ્વરરૂપ વિશ્વરૂપમાં ચિત્તને
ધારણ કરવામાં અર્થાત્ અચલ કરવામાં તું સમર્થ ન થઈ શકે.
કારણ કે ઉપર કહેલ મન અને બુદ્ધિને મારા વિશ્વરૂપમાં નિરંતર
ધ્યાન રૂપે પરાયી રાખવું તે મહાન્ અશક્ય છે, તો તને અન્ય
સરળ ઉપાય ગતાવું છું તે શ્રવણ કર: અભ્યાસયોગરૂપ સાનન
અર્થાત્ ગર્હિત્ત્વે અને આન્તર પ્રતિમાદિના આલંબનમાં ચિત્તને
પુનઃપુનઃ ધારણ કર. અર્થાત્ પાતાના ઈંદ્રિય પંચદેવ ઉપાસ્ય
છે તે આ પ્રકારે શ્રી વિષ્ણુ, શ્રી મહાદેવ, શ્રી જગદંબા,
શ્રી ગજનન, શ્રી સૂર્ય એ પંચ પૂજ્ય દેવામાંથી જેની ઉપાસના
કરવાની ઇચ્છા થાય તેઓની પ્રતિમાઓ તંત્રશાસ્ત્રમાં કહેલ
છે. તે પ્રતિમાઓના અવયવોનું માનસિક ધ્યાન કરવું અથવા
મનની સ્થિરતા ન રહે તો એકાંત સ્થળમાં પ્રતિમાની પ્રતિકૃતિ
(મૂર્તિ-છબી) વગેરે સન્મુખ રાખીને મંત્ર સહિત તે દેવનું ધ્યાન
કરવું. તેવી રીતે જે અભ્યાસ હંમેશ વધારતા જવું તેને અભ્યાસ-
યોગ કહે છે. તે અભ્યાસયોગની પકવતા થયે પાતાના મન અને
બુદ્ધિ ધ્યાનકાર થશે. તેણે કરીને મનની સ્થિરતાથી માફે વિ-

અર્થ (વિગ્રહ)માં અભેદપાત્રું થવાથી મારા પરમપદમાં સ્થિતિ મહાને માટે થશે. હું ધનંતર્ય! રાજસૂય યજ્ઞ માટે દિગ્વિજય કરીને ધનને પ્રાપ્ત કર્યું, તેવીજ રીતે સર્વ કામ, ક્રોધ, મોહાદિકે શત્રુઓના દિગ્વિજય કરીને મારા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ધન પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થા. એવો શ્રી ભગવાનના અભિપ્રાય છે. (૯)

અભ્યાસયોગમાં અસમર્થ હોય તેમના માટે એથી પણ સુલભ ઉપાય કહે છે.

અભ્યાસંઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥૧૦॥

પદચ્છેદ:

અભ્યાસે અપિ અસમર્થઃ અસિ મત્કર્મપરમઃ ભવ મદર્થમ્ અપિ કર્માણિ કુર્વન્ સિદ્ધિમ્ અવાપ્સ્યસિ ।

ઠ્યુત્પત્તિસમાસા:

ન સમર્થઃ ઇતિ અસમર્થઃ, મદર્થં કર્મ ઇતિ મત્કર્મ મત્કર્મ એવ પરમં यस્ય સઃ મત્કર્મપરમઃ, મદ્યમ્ ઇતિ મદર્થમ્, કરોતિ ઇતિ કુર્વન્, અવ-સર્ગીયમ્-આપ્સ્યસિ ઇતિ અવાપ્સ્યસિ ।

અન્વયા:

અભ્યાસે અપિ અસમર્થઃ અસિ મત્કર્મપરમઃ ભવ મદર્થમ્ કર્માણિ કુર્વન્ અપિ સિદ્ધિમ્ અવાપ્સ્યસિ ॥

અન્યયાર્થ

અભ્યાસમાં પણ અસમર્થ હો તો મારા અર્થ કર્મ કરનારો થા. મારા માટે કર્મ કરતા થકો પણ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈશ. ઇતિ.

ટીકા

ઉપરના પ્રયોગમાં કહેલ અભ્યાસયોગમાં કાલ પ્રતિબંધકને
 કાળને અસમર્થ થઈને તે પ્રતિભાદિની ઉપાસના નબળી શકે
 તેા મત્કર્મ એટલે મારા સંયંત્રી ભાગવત કર્મ જેવાં કે (શ્રવણં
 કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ । અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સહ્યમાત્મ-
 નિવેદનમ્) અર્થ-છેટ દેવના ગુણાનુવાદનું શ્રવણ કરવું, તેઓના
 ગુણોનું કીર્તન કરવું, તેઓના નામમેત્રાનું સ્મરણ કરવું તેઓના
 પ્રતીક (મૂર્તિ)નું ચરણ સેવન કરવું, અને તેમની તંત્રાકૃત મૂર્તિનું
 યથાવિધિ અર્ચન-પૂજન કરવું, તેઓને સાષ્ટાંગપૂર્વક વંદન કરવું,
 તેઓના દાસ બનીને કર્મ, મન, વાણી વગેરે સેવન કરવું, તેઓના
 સખા બનીને રહેવું અને જેવટ સર્વ આત્મનિવેદન કરવું છત્યાદિ
 નવ પ્રકારનું ભગવાત્મક કર્મ ભગવત્પ્રીત્યર્થ કરવું. તે મત્કર્મ
 શબ્દથી સૂચન કર્યું (નવધાભક્તિનાં વિશેષ સ્વરૂપો અન્ય ભક્તિ
 ગ્રંથોમાં ઘણાં વર્ણવેલાં છે તેથી અહીં સામાન્ય કહેલ છે) તે
 મત્કર્મ નામનું સાધન પરમ આવશ્યક છે. કેમકે મારા માટે જ
 તે ભગવત્ સંયંત્રી કર્મ કરતા થકા સન્વશુદ્ધિ (અંતઃકરણ શુદ્ધિ)
 પૂર્વક માત્ર વિશ્વરૂપ સ્વરૂપને અભેદરૂપ પ્રાપ્ત થઈશ (૧૦)

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

પદચ્છેદ:

અથ એતત્ અપિ અશક્તઃ અસિ કર્તુમ્ મદ્યોગમ્ આશ્રિતઃ સર્વ-
 કર્મફલત્યાગમ્ તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસા:

ન શક્તઃ इति अशक्तः, मम योगः इति मद्योगः तं मद्योगम्,

આમમન્તાત્ શ્રિતઃ इति आश्रितः, सर्वाणि च तानि कर्माणि च सर्व-
कर्माणि तेषां फलानि इति सर्वकर्मफलानि तेषां त्यागः इति सर्वकर्म-
फलत्यागः तं सर्वकर्मफलत्यागम्, यतश्चामौ आत्मा च यतात्मा यतात्मा
अस्ति अस्य इति यतात्मवान् ।

અન્વયા:

અથ ણતત્ અપિ કર્તુમ્ અશક્તઃ અમિ તતઃ મથાંગમ્ આશ્રિતઃ
યતાત્મવાન્ સર્વકર્મફલત્યાગમ્ કુરુ ।

અન્યથાર્થ

અથવા એ કર્મ કરવાને અશક્ત છે તો મારા શરણ-
રૂપ યોગના આશ્રયવાળો અનેનિયમિત ચિત્તવાળો થઈને
સર્વ કરવા યોગ્ય કર્મોના કર્મનો ત્યાગ કર. ધૃતિ.

ટીકા

પ્રહારના પદાર્થોને લઈ નાંદે ચિત્ત વિલેપવાળું થતું હોય
તેથી મારા ભગવત ગંગાધી શ્રવણાદિ કર્મો કરવામાં અશક્ત
હો તો મદ્યોગ અર્થાત્ માંદે એક શરણું જે શરણાગતપાળું તેના
આશ્રય કર. કેમકે કર્મો કરતા છતાં પણ તે મને અર્પણ કરવાં
તને સુલભ પડે. મમ અને નિયમનું પાલન કરી શુભ કર્મો
કરીને તેનાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો. કેમકે અહંતા મગતાથી કરેલાં
કર્મો જે અંધતાનાં હેતુ છે, તે તેનાં કર્મોને વાસુદેવાર્પણ કરવાથી,
એકલાં કર્મો કરવાથી તેનું અંધન થશે નહિ. કેવ સંહિત કર્મો
જે અંધન કરે છે. એથી પાછળ પણ કહેવાયું છે, (यत्करोषि
यदश्नासि यज्જुहोषि ददासि यत्, यत्तपस्यसि कौंतये तत्कुरुष्व मदर्पणम्)
અર્થઃ હે કૃતીમાતાના પુત્ર અર્જુન ! જે કર્મો કરે છે, જે કાંઈ
બંધન કરે છે, એ એ વિશેષણો વડે સાચા દિવ્યમાં શારીરિક

કર્મ કરવું તે પણ મને વાસુદેવને અર્પણ કર. આલંકર્તા એ ભાવનાનો ત્યાગ કર, અને જે કાંઈ લવન કરે છે, અથવા જે કાંઈ દાન કરે છે, જે કાંઈ તપ કરે છે, એ ધાર્મિક ક્રમો પણ મને જ અર્પણ કર; અર્થાત્ શરીરનાં નિર્વાહસાધનોરૂપ કર્મ અને ધાર્મિક પ્રસંગનાં પારતૃતિક પ્રાપ્તિનાં શુભ કર્મો એ મધ્યમાં મારા વાસુદેવના સ્વરૂપને શરણે અર્પણ કરી દે. તેનાથી પણ મારા સગાળ વિશ્વરૂપમાં અંગદ પામીશ. (૧૧)

હવે આ છેલ્લા સર્વે કર્મ દ્વંસ ત્યાગ રૂપ સાધનામાં જ સર્વ સાધનાનાં અંતરભાવ છે. તેથી મર્ચ કર્મકલ્યાણરૂપસાધના ની શ્રી ભગવાન સ્તુતિ કરે છે.

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાન્તિગ્નન્તરમ્ ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ

શ્રેયઃ હિ જ્ઞાનમ્ અભ્યાસાત્ જ્ઞાનાત્ ધ્યાનમ્ વિશિષ્યતે ધ્યાનાત્ કર્મફલત્યાગઃ ત્યાગાત્ શાન્તિઃ અનન્તરમ્ ।

વ્યુત્પત્તિસમાપ્તઃ

અતિશયેન પ્રગમ્યમ્ इति શ્રેયઃ, ધીયંતે અનેન इति ધ્યાનમ્, ત્યજ્યંતે इति ત્યાગઃ, કર્મણાં ફલાનિ इति કર્મફલાનિ તેષાં ત્યાગઃ इति કર્મફલત્યાગઃ, ન અન્તરં યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત તથા इति અનન્તરમ્ ।

અન્વયાઃ

અભ્યાસાત્ જ્ઞાનમ્ શ્રેયઃ જ્ઞાનાત્ ધ્યાનમ્ વિશિષ્યંતે ધ્યાનાત્ કર્મ-ફલત્યાગઃ હિ ત્યાગાત્ અનન્તરં શાન્તિઃ ॥

અન્યથાર્થ

અભ્યાસથી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે, ધ્યાનથી સર્વ કર્મકલ્પ ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે. કારણકે ત્યાગથી પછી તત્કાળ સંસારમાંથી ઉપરામ રૂપ શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. મનિ.

ટીકા

એ કર્મકલ્પત્યાગ જ સર્વ પુરુષાર્થનું મૂળ છે. અભ્યાસ એટલે પૂર્વોક્ત શ્લોક ૯ માં કથન કર્યો તેનાથી જ્ઞાન એટલે શ્રવણમનનથી ઉત્પન્ન થએલું પરોક્ષ જ્ઞાન તે શ્રેષ્ઠ છે જ્ઞાન (પરોક્ષ)થી ધ્યાન એટલે ચિત્તની અદિર્ભૂતતાના નિરોધ કરીને અંતરમુખવૃત્તિથી ધ્યેયાકાર મનોવૃત્તિને રાખવી તે વિશેષ છે. ધ્યાનથી પણ કર્મકલ્પ ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે. અર્થાત્ શ્રવણાદિ અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન-તત્ત્વ નિશ્ચયાત્મક તે શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી પણ પરોક્ષકે બળેલો અર્થ તેના સાક્ષાત્કાર માટે ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે. તેના કરતાં પણ કર્મકલ્પ ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે. કારણકે ઉપર અત્યાવેશ આકૃષ્ટી એક શ્રેષ્ઠ છે. તે આ શ્લોકમાં પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાથી ઉત્તરેઉત્તર શ્રેષ્ઠ અતાવ્યા છે. તે સોપાનક્રમ ન્યાયે ઉપર ગતિ કરવા સાદું છે. જેમકે અભ્યાસ કરે પણ તેનાથી પરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય નહિ, તે અભ્યાસ નિષ્ફળ છે. જ્ઞાન થયું હોય અને તેનાથી ધ્યાનમાં પરિપક્વ નિષ્ઠા થાય નહિ તે તે જ્ઞાન નિષ્ફળ છે. ધ્યાન પ્રાપ્ત થયું હોય અને સર્વ કર્મકલ્પના ત્યાગ સિદ્ધ થાય નહિ, તે ધ્યાન નિષ્ફળ છે અને સર્વ કર્મકલ્પત્યાગ ઉપર કહેલાં સર્વ સાધનોનું ફળ છે; તેના વિના સર્વ ઉપરનાં સાધનો ફળ કામનાં નથી. આ સાધનોમાં એવી ચંદનના છે

કે એક વિના એક સિદ્ધ થતું નથી માટે શ્રી ભગવાને ઉત્તરોત્તરની શ્રદ્ધતા કરી છે. જે સાધનમાં તેમ પ્રયાસ કરે તે તેનાથી ઉપરનાં સાધનોમાં જવાને અધિકારી થવાય. છેવટ સર્વ કર્મેક્ષલત્યાગ મથાથે સિદ્ધ થાય ત્યારે અને મોક્ષરૂપ શાંતિને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. કારણકે પૂર્વોક્ત સર્વ સાધનાં ચિત્તશુદ્ધિનાં કારણ છે. અને ચિત્ત-શુદ્ધિ વિના જ્ઞાન (અપરોક્ષ જ્ઞાન) થાય નહિ અને તેના વિના મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય નહિ. એ પ્રકારના ભગવતનો અભિપ્રાય છે. (૧૨)

એ પ્રકારે મંદ અધિકારીના પ્રતિ અક્ષર ઉપામના અતિ કઠિન છે. તેથી તેની નિંદા પૂર્વક અતિ સુદૃઢ સગુણ ઉપામનાની વિશેષતા કથન કરીને અશક્તિની તારતમ્યતાથી (અધિક ન્યૂનતાથી) બીજાં પણ સાધનાં ભગવાન્ વાસુદેવ કથન કરે છે. એ કહેવામાં શ્રી ભગવાનનો આન્તર અભિપ્રાય એ છે કે અધિકારીપણાને પામી સર્વ પ્રતિબંધ રહિત થયેા છતાં કૃપાભરત અક્ષર વિદ્યાને પ્રાપ્ત થાય. તેમાં પ્રમાણ આપે છે:

निर्विशेषं पर ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।

ये मन्दाम्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥

वशीकृतेन मनसा सगुणब्रह्मशीलनात् ।

तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतापाधिकल्पनम् ॥

અર્થ:-નિર્ગુણ બ્રહ્મને અપરોક્ષ કરવાને અસમર્થે એવા જે મંદ અધિકારીઓને સગુણ બ્રહ્મની ઉપામના વડે અનુકંપા (દયા કરવી) તથા સગુણ બ્રહ્મની ઉપામનાથી વશ થયું એવું મન, તે વડે સર્વ ઉપાધિના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મરૂપનો આપોઆપ સાક્ષાત્ આવિર્ભાવ થાય છે. જાન. તેમાં પતંજલિ ભગવાનનું

સૂત્ર (સમાધિમિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્) અર્થ:— ઈશ્વર પ્રણિધાન (સગુણ અક્ષર ઉપાસના)થી અક્ષર અક્ષરૂપ સમાધિનો લાભ થાય છે. મત્યાદિ પ્રમાણથી એ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી ભગવાને અક્ષર ઉપાસનાની નિદા (નિકૃષ્ટતા) કરી છે તે માત્ર સગુણ ઉપાસનાની ગતિ માટે, નહિ કે અક્ષર અક્ષર નિર્ગુણના ત્યાગ કરાવવા માટે. છેલ્લે તે નિર્ગુણ અક્ષર બ્રાહ્મ—બ્રાહ્મ છે. હવે અદ્વૈતાદિક સાધનાનું કથન સાત શ્લોકો વડે શ્રી ભગવાન કરે છે.

અદ્વૈષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ

અદ્વૈષ્ટા સર્વભૂતાનામ્ મૈત્રઃ કરુણઃ એવ ચ નિર્મમઃ નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ઇતિ ॥

વ્યુત્પત્તિમમામાઃ

દ્વૈષ્ટિ ઇતિ દ્વૈષ્ટા ન દ્વૈષ્ટા અદ્વૈષ્ટા, સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ તેષાં સર્વભૂતાનામ્, મિત્રવત્ વર્તતે ઇતિ મૈત્રઃ, નિર્ગતઃ મમમાત્મઃ યસ્માત્મઃ નિર્મમઃ, નિર્ગતઃ અહંકારો યસ્માત્મઃ નિરહંકારઃ, દુઃખં ચ સુખં ચ દુઃખસુખે સમે દુઃખસુખે યસ્ય મઃ સમદુઃખસુખઃ, ક્ષમા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ક્ષમી ઇતિ ॥

અન્યયાઃ

સર્વભૂતાનામ્ અદ્વૈષ્ટા મૈત્રઃ ચ એવ કરુણઃ નિર્મમઃ નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥

અન્યથાર્થ

સર્વ પ્રાણીમાં દ્વેષ નહિ કરનાર, સર્વની સાથે મિત્ર-

ની અમાન વર્તનાર તેમજ દયાળુ. મમત્વ રહિત, અ-
હંકાર વિનાના, દુઃખ અને સુખ જેને તુલ્ય છે એવો અને
શ્રમાવાળ.

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનાંબુદ્ધિર્યો મદ્ભક્તઃ મ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદઃ

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ મયિ અર્પિતમનાંબુદ્ધિઃ
યઃ મદ્ભક્તઃ મઃ મે પ્રિયઃ ॥

વ્યુત્પત્તિમમામાઃ

સમ્યક્ તુષ્ટઃ સંતુષ્ટઃ, યોગઃ અસ્તિ અસ્ય इति યોગી, યતઃ
આત્મા યસ્ય મઃ યતાત્મા, દૃઢઃ નિશ્ચયઃ યસ્ય સઃ દૃઢનિશ્ચયઃ, મનશ્ચ
બુદ્ધિશ્ચ મનાંબુદ્ધી અર્પિત મનાંબુદ્ધી યેન મઃ અર્પિતમનાંબુદ્ધિઃ, મમ
ભક્તઃ इति મદ્ભક્તઃ ॥

અન્વયાઃ

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ મયિ અર્પિતમનાંબુદ્ધિઃ
યઃ મદ્ભક્તઃ મઃ મે પ્રિયઃ ॥

અન્વયાર્થ

સંતોષી નિરંતર યોગાભ્યાસમાં લાગેલો, નિગૂઢીત
ચિત્તવાળો, આત્મતત્ત્વમાં દૃઢ નિશ્ચયવાળો, મારા વિષે
અર્પણ કર્યા છે મન અને બુદ્ધિ જેણે એવો જે મારો ભક્ત
તે, મને પ્રિય છે. इति.

ટીકા *

સર્વ પ્રાણી માનને પોતાના આત્મપણા વડે જોતા છતાં પોતાને દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં પણ દેવભાવથી રહિત એવો, મૈત્રી-મિત્ર ભાવથી સર્વમાં વર્તનાર એથી કરુણા (દયા) સ્વભાવ-વાળો, દુઃખી પ્રાણીમાં દયા કરનાર, સર્વજીવાભયહાતા, નિર્મમ-પોતાના હેઠમાં પણ મમતાના પરિત્યાગ કરનાર નિર્દેહાર-વ્રત્ત, વિદ્યા, સકલ દ્રવ્ય, દ્રવ્યાદિમાં અલંકાર રહિત, અર્થાત્ સાંસારિક સર્વ પદાર્થો અનુકૂળ છતાં તેમાં અભિમાન રહિત રાગ અંતે હેપમાં અપ્રવૃત્તિવાળો તેથી બરા સમાન છે દુઃખસુખ જેને કેમકે પદાર્થોમાં રાગ હેપ કરવાથી દુઃખ અંતે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે તે રાગહેપના અભાવ હોવાથી દુઃખસુખમાં સમર્થાદ્ રહે છે. ક્ષમા-કાર્ષ્વ તાડન કરે. કંઠાર વચનો વડે અપમાન કરે છતાં પોતાનામાં ક્ષમાનો ત્યાગ ક્યારે પણ થાય નહિ, શરીર ધ્યાનના કારણે ક્ષામ અથવા અત્યામ થાય તો અલંબ્યાદિ તે સંતુષ્ટ (ગંતાપી) બનજો. નિરંતર એકાગ્ર ચિત્તવાળો (સોમ ધિત્તવ્રતિ નિરંધઃ) એ સૂતના અર્થરૂપ યોગને ધારણ કરવાવાળો, મતાત્મા-નિયમમાં રાખેલ છે શરીર ઇન્દ્રિયાનો સંચાલ જેણે અર્થાત્ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ માર્ગેના ત્યાગ પૂર્વક મનને નિશ્ચલ રાખનાર, દૃઢનિશ્ચય-શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ તર્ક કરનાર પુરોના કુલદ્રોથી જેનું ચિત્ત ક્યારે પણ ચલાયમાન થાય નહિ, અર્થાત્ અકર્તા, અભોક્તા, અગ્નિવદાનંદ, આંદ્રીય અભરૂપ હું વાસદેવના સ્વરૂપનો સદાકાળ છે દૃઢ નિશ્ચય જેને, મારા વાસદેવના શુદ્ધ એવા નિર્મુળ, સમુળ સ્વરૂપમાં અપેળ કયા છે મન. બુદ્ધિ રૂપ અંતઃકરણ જેણે, એમાં

* ૧૩ અને ૧૪ માં શ્લોકની ટીકા એક જ છે.

અદ્રેષ્ટાદિ દેવી સંપદ લક્ષણવાળા જે મારો ભક્ત છે તે ભક્ત મને સદાપ્રિય છે. અર્થાત્ મારા મગુણ નિર્ગુણ બંને સ્વરૂપમાં અલોહરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩-૧૪)

यस्मान्नोद्धिजते लोको लोकान्नोद्धिजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥૧૫॥

પદચ્છેદઃ

यस्मात् न उद्धिजते लोकः लोकान् न उद्धिजते च यः हर्षामर्ष-
भयोद्वेगैः मुक्तः यः सः च मे प्रियः ॥

व्युत्पत्तिममासाः

हर्षश्च अमर्षश्च भयं च उद्वेगश्च इति हर्षामर्षभयोद्वेगाः तेः हर्षा-
मर्षभयोद्वेगैः ॥

अन्वयाः

यस्मात् लोकः न उद्धिजते च यः लोकान् ન ઉદ્ધિજતે ચ હર્ષા-
મર્ષભયોદ્વેગૈઃ મુક્તઃ યઃ સઃ મે પ્રિયઃ ॥

અન્યથાર્થ

જેનાથી લોક ઉદ્વેગ પામતા નથી, તેમ જે લોકથી
ઉદ્વેગ પામતો નથી તથા હર્ષ, અદેખાઈ, ભય, ચિંતા એ
સર્વથી મુક્ત હોય તે ભક્ત મને પ્રિય છે.

ટીકા

જે સર્વભૂત અભયદાની ભક્તથી ક્રોધપિણ પ્રાણી સંતાપને
પામે નહિ તથા ક્રોધપ્રાણીથી અથવા બીજા પુરુષથી પાતે સંતાપને
પામે નહિ, કેમકે ક્રોધને ઉદ્વેગ પમાડવું નહિ એવું વ્રત ધારણ
કરેલ છે; તથા સર્વમાં અદ્વૈત દર્શન છે તેથી પાતાથી ક્રોધ

ચંતાપને પામે નહિ, અને કોઈ પ્રાણીથી સ્વયંવ્યથાને પામે નહિ. પરમ કારણિક અને હ્રમાશીત્ર છે માટે વળી હર્ષ-ખેતાને પ્રિય વસ્તુના લાભ વડે રોમાંચ થવા અથવા અથુપાતાદિના હેતુ રૂપ આનંદનો પ્રાદુર્ભાવ થવો, અમર્ષ-પરની ઉત્કર્ષતાનું સહન ન થવું, ભય—વ્યાધિ, યૌરાદિ વડે ત્રાસ થવો, ઉદ્વેગ—હું એકાએક નિર્જન સ્થળમાં સર્વથી રહિત કેમ છૂપી શકીશ એવી વ્યાકુળતા, ઇત્યાદિ ચાર દોષોથી મુક્ત (રહિત) એવો મારો ભક્ત મને અત્યંત પ્રિય છે. અર્થાત્ ઉપર કહેલાં સર્વ લક્ષણો ભક્તજનના અંતઃકરણમાં જ ઉદ્ભવે છે તેથી મને અતિપ્રિય છે. (૧૫)

અનપંક્ષઃ શુચિર્દક્ષઃ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ

અનપંક્ષઃ શુચિઃ દક્ષઃ ઉદાસીનઃ ગતવ્યથઃ સર્વારંભપરિત્યાગી
યઃ મદ્ભક્તઃ સઃ મે પ્રિયઃ ॥

વ્યુત્પત્તિમમામાઃ

ન વિવ્રતે અપેક્ષા યમ્ય સઃ અનપંક્ષઃ, શુચ્યતિ અસૌ શુચિઃ,
દક્ષતે અસૌ દક્ષઃ, ઉત્ ऊर्ध्व તટસ્થતયા આસીનઃ ઉદાસીનઃ, ગતા
વ્યથા યમ્માત્ સઃ ગતવ્યથઃ, પરિ સર્વતઃ ત્યાગઃ इति પરિત્યાગઃ,
આરંભ્યન્તે તે આરંભાઃ સર્વે ન તે આરંભાશ્ચ સર્વારંભાઃ તેષાં પરિત્યાગઃ
અસ્તિ અસ્ય इति સર્વારંભપરિત્યાગી, મમ ભક્તઃ इति મદ્ભક્તઃ ॥

અન્વયાઃ

યઃ અનપંક્ષઃ શુચિઃ દક્ષઃ ઉદાસીનઃ ગતવ્યથઃ સર્વારંભપરિત્યાગી
મદ્ભક્તઃ સઃ મે પ્રિયઃ ॥

અન્વયાર્થ

જે પુરુષ અપેક્ષા(રૂપૃહા)થી રહિત બાહ્યને આભ્યંતર શૌચ યુક્ત ચતુર, પદ પાત રહિત-તટસ્થ, શારીરિક અને ચિત્તની પીડાથી રહિત, સર્વકર્મોના આરંભનો પરિત્યાગી -મારો ભક્ત મને પ્રિય છે' ઈતિ.

ટીકા

અર્થભંગિના માનનામાં દેવકર્યાથી પ્રાપ્ત થએલામા નિત્ય હતા; શૌચ બાહ્ય, આભ્યંતર એમ બે પ્રકારના છે. જગમૃતિકા આદિથી મલ નિવૃત્ત કરવું ને દેહ વસ્ત્રાને શુદ્ધ રાખવાં તે બાહ્ય શૌચ. શુભ સાધના તથા સત્સંગ ઉપાસના વગેરેથી આન્તરમલ (પાપ)ની નિવૃત્તિ થવી તે આંતર શૌચ જાણવું. એ બે પ્રકારના શૌચથી યુક્ત-દક્ષ-જાણવા યોગ્ય અથવા કરવા યોગ્ય કાર્યમાં જલદી જાણવાનું તથા કરવાનું આગવ્યું, એવી દક્ષતાથી યુક્ત કાંઈપણ મિત્ર શત્રુના પક્ષને નહિ ધારણ કરનાર, નિષ્પક્ષપાતી ને ઉદાસીન કહેવાય તેવા ઉદાસીન યુગ્મ સંપન્ન પરપુરુષોને અપમાન, તાડન વગેરે વ્યથાનાં કારણો પ્રાપ્ત થાય તો પણ મનથી તેને કાંઈપણ પીડા થાય નહિ તે ગતવ્યથઃ. આ લોકનાં સુખનાં સાધનો રૂપ કર્મ અથવા પરલોકનાં સુખનાં સાધન રૂપ કર્મ, એવાં સર્વ કર્મોના આરંભમાં નિષ્કામપણું, અર્થાત્ મશ્વર પ્રીત્યર્થ સર્વ કર્મો કરતો છતો અંતરૂ અદિરૂથી ત્યાગી એવા પ્રકારનાં શુભ લક્ષણોથી યુક્ત મારો ભક્ત મને અતિપ્રિય છે. અર્થાત્ આવાં સાધન સંપન્ન પુરુષ મારો સગુણ સ્વરૂપને પામે તેવાં શુ કહેવું? પણ કહિન જે નિર્ગુણ બ્રહ્મ તેની પણ પ્રાપ્તિ શીઘ્ર થાય છે. (૧૬)

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૭॥

પદ્મચંદ્ર:

યઃ ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ શુભાશુભપરિત્યાગી
ભક્તિમાન યઃ સઃ મે પ્રિયઃ ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસા:

શુભં ન અશુભં ચ શુભાશુભે, પરિતઃ ત્યાગઃ પરિત્યાગઃ મઃ અસ્તિ
અમ્ય ઇતિ પરિત્યાગી, શુભાશુભયાઃ પરિત્યાગી ઇતિ શુભાશુભપરિત્યાગી
ભક્તિઃ અસ્તિ અમ્ય ઇતિ ભક્તિમાન ॥

અન્યથા:

યઃ ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ શુભાશુભપરિત્યાગી
ભક્તિમાન યઃ મઃ મે પ્રિયઃ ઇતિ ॥

અન્યવાર્થ

જે પુરુષ હર્ષ પામતો નથી, દ્વેષ કરતો નથી, શોચ
કરતો નથી, ઈચ્છા કરતો નથી, શુભ અને અશુભનો
પરિત્યાગ કરનાર અને ભક્તિવાળો હોય તે ભક્ત મને
પ્રિય છે.

ટીકા

જે નિષ્કામ પુરુષ કવિચિત્ત પદાર્થોના લાભથી હરણાતો
નથી, અને પ્રતિદ્રવ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી તેના સાથે દ્વેષ કરતો
નથી, કષ્ટ વસ્તુનો વિગેય થવાથી શોક કરતો નથી, અનિષ્ટ
વસ્તુનો ત્યાગ થાય તો હાક, એવી ઈચ્છા કરતો નથી; શુભ-
કર્યાણુ અથવા પુણ્ય; અશુભ-અકર્યાણુ અથવા પાપ એ

એને પ્રદારના ત્યાગ કરવાના છે. સ્વભાવ જેના એવાં શુભ દેવી
ગંપદ્મ લક્ષણો યુક્ત માંગે ભક્ત મને પ્રિય છે; અર્થાત નિષ્કામ
ચિત્તવાળા ભક્તોમાં સ્વાભાવિક જરૂર ઉપર કંઈકાં લક્ષણો ઉદ્ભવે
છે, ત્યારે જરૂર મોક્ષરૂપ પરમપદના અધિધારી થાય છે. માટે જ
શ્રી ભગવાન આવાં લક્ષણવાળા ભક્તોને ‘પ્રિય’ એ શબ્દના
પ્રયાગ સર્વ સ્તોત્રના અંતમાં વારંવાર કરે છે, અર્થાત પ્રિયતાના
અવધિ નથી એવું સૂચન કરે છે. (૧૭)

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શીતાંણ્ણમુખદુઃખેષુ સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥૧૮॥

પદચ્છેદઃ

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ શીતાંણ્ણમુખદુઃખેષુ
સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥

વ્યુત્પત્તિમમાસાઃ

શાતયતિ इति शत्रुः तस्मिन् शत्रौ, मानश्च अपमानश्च मानापमानौ
तथाः मानापमानयोः, शीतं च उष्णं च सुखं च दुःखं च शीतांण-
मृखदुःखानि तेषु शीतांण्णमुखदुःखेषु, गमः विशेषेण वर्जितः येन सः
संगविवर्जितः ॥

અન્વયાઃ

શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ સમઃ શીતાંણ્ણમુખદુઃખેષુ
સમઃ ચ સંગવિવર્જિતઃ ॥

અન્યયાર્થ

શત્રુમાં તેમ મિત્રમાં, તેમ માન અને અપમાનમાં
તુલ્ય, ટાઢું, ઊનું, સુખ, દુઃખમાં તુલ્ય બુદ્ધિવાળો અને
કોઈપણ પદાર્થોમાં આસક્તિ નહિ રાખનાર, ઇતિ.

ટીકા

પ્રેમતાને પ્રતિફલ જે શત્રુ અને પ્રેમતાને અનુકૂળ જે મિત્ર તે બેમાં જે સમભાવ રાખનાર અર્થાત્ શત્રુને દેખીને દ્વેષબુદ્ધિ થાય નહિ અને મિત્રને દેખીને રાગ (પ્રેમ) થાય નહિ, પ્રેમતાને કોઈ શિષ્યવર્ગે ચંદન-પુષ્પ વગેરે અર્ચન સામગ્રીથી શાસ્ત્રવિધિ-પૂર્વક પૂજન કરીને સ્તુતિ નમસ્કારાદિરૂપ માન કરે અથવા બલ પુરંપા-અભક્તજનો વિષ્ટા, મૂત્ર વગેરે અશુચિ વસ્તુઓથી અથવા મલિન વાગીથી અપમાન કરે છતાં માન અને અપમાન બંનેમાં તુલ્યબુદ્ધિ રાખીને ક્રોધાદિની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, દાદતા સમયમાં હંડીથી કાયર થાય નહિ, અને ઉષ્ણ (તાપ) સમયમાં ગરમીથી કાયર થાય નહિ, અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ અને દુઃખ-માં સમબુદ્ધિ રાખનાર, અર્થાત્ પ્રારબ્ધ ભાગ જેવા પ્રાપ્ત થાય તેવા અવશ્ય ભાગવા લેવા તેથી તિતીક્ષ્ણ નામનું સાધન બરાબર મિદ્ધ કરીને સમપાત્રું રાખનાર, પ્રેમતાના આત્મ સાધનમાં અંતરાય પાડે તેવા મંગથી રાહત થવું, અર્થાત્ (સંગી હિ બ્રાહ્મ્યંતે લોકે) એ શાસ્ત્રવાક્યને યાદ રાખીને મંગ ત્યાગ કરેવા; શ્રેષ્ઠ ગુણો અથવા કનિષ્ઠ ગુણો મંગથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે (મંગઃ સર્વાત્મના વ્યાજ્યઃ) મંગાં સર્વ પ્રકારે ત્યાજ્ય છે. મુમુક્ષુ પુરંપાએ ઉપર કહેલાં સર્વલક્ષણો ઉપયોગમાં લેતાં એવા મારો ભક્ત વળી:—

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥૧૯॥

પદચ્છેદઃ

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિઃ મૌની સંતુષ્ટઃ યેન કેનચિત્ અનિકેતઃ સ્થિરમતિઃ
ભક્તિમાન્ મે પ્રિયઃ નરઃ ॥

વ્યુત્પત્તિસમાપ્તિ:

નિન્દા ચ સ્તુતિશ્ચ નિન્દાસ્તુતી તુલ્યે નિન્દાસ્તુતી યસ્ય સઃ
તુલ્યનિન્દાસ્તુતિઃ, મુનેઃ ભાવઃ કર્મ વા મૌનં તત્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ
મૌની, ન વિદ્યતે નિકેતઃ યસ્ય સઃ અનિકેતઃ, સ્થિરા મતિઃ યસ્ય
સઃ સ્થિરમતિઃ ॥

અન્વયા:

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિઃ મૌની યેન કેનચિત્ સંતુષ્ટઃ અનિકેતઃ સ્થિર-
મતિઃ ભક્તિમાન નરઃ મે પ્રિયઃ ॥

અન્વયાર્થ

પોતાની નિન્દા સ્તુતિ જેને તુલ્ય છે, વાણીને નિયમમાં
રાખનાર, જે કાંઈ દેવેચ્છાથી પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ
રાખનાર, આશ્રય (ધર) નો સંગંધ ન રાખનાર, સ્થિર
બુદ્ધિવાળો અને ભક્તિવાળો નર-મનુષ્ય મને પ્રિય છે.

ટીકા

પોતાના દોષ કથન થાય તે નિન્દા, અને ગુણ કથન થાય
તે સ્તુતિ એ બંને જંતે તુલ્ય છે, અર્થાત્ નિન્દા વા સ્તુતિ તે
દેહને છે; પોતાના આત્મતત્ત્વમાં તેના લેશમાત્ર સંગંધ નથી.
મોટે જાની ભક્તજનોનો દૃઢ નિશ્ચય દૂર થતા નથી. અને પોતાની
વાણીમાં પણ મૌનપણું, વૃથા વચનો અથવા વાણીના મગરૂપ
વચનો નિરર્થક ક્યારે પણ બોલે નહિ, પોતાના પ્રયત્ન વિના
અગવાન એવાં પ્રારબ્ધ કર્મ વડે પ્રાપ્ત થએલા શરીરરિચિતિના
કારણરૂપ, આદારાદિ પદાર્થોમાં સંતોષ માનવાવાળો, નિયમપૂર્વક
વાસ કરવાથી તેમાં મગત્વ બંધાય અને તેનાથી મલ્લન ગંસારની
પ્રવૃત્તિમાં પડવાથી પૂર્વે સિદ્ધ કરેલાં સાધનોમાં શિથિલતા પ્રાપ્ત

થાય માટે અનિર્દેશપણું કહ્યું છે. સ્થિરબુદ્ધિ પરમાત્મ સ્વરૂપમાં અડગવૃત્તિ રાખનાર કોઈથી પણ પોતાની બુદ્ધિવૃત્તિ ચલિત થાય નહિ, આવાં લક્ષણવાળો ભક્તજન મને પ્રિય છે. (પૂર્વોક્ત પાંચ શ્લોકોમાં ભક્ત અને પ્રિય એ બે વિશેષણો શ્રી ભગવાને વારંવાર કહ્યાં છે. તે ભક્તિને પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. (મોક્ષકારણ સામગ્ર્યાં ભક્તિરેવ ગરીયસી) એ ભાષ્યકારના વાક્યથી પણ ભક્તિની આહુત્યતા દેખાડી છે. ભક્તિની દૃઢતા કરવા માટે તે વિશેષણો વારંવાર કહ્યાં છે માટે પુનરુક્તિ દોષ છે નહિ) (૧૯)

એ પ્રકારે ૭ શ્લોકો વડે અદ્વૈષ્ટા દત્યાદિ લક્ષણો સગુણ અથવા નિર્ગુણ ઉપાસક મુમુક્ષુને સ્વભાવસિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે; શીખવાથી કે દેખાદેખીથી મળતા નથી. વાર્તિકકાર કહે છે (ઉત્પન્નાત્માવબોધસ્ય હ્યદ્વૈષ્ટૃત્વાદ્યયોગુણાઃ અચન્નતો ભવન્ત્યેવ નતુ સાધન-રૂપિણઃ ॥) અર્થ—ઉત્પન્ન થયો છે આત્માનો અવગોધ (જ્ઞાન) તેને એવા પુરુષને અદ્વૈષ્ટાદિક ગુણો પ્રગત્ન કર્યા વિના સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત થાય છે. તેને સાધનરૂપ (અભ્યાસ) કરવાથી મળતા નથી. એજ અર્થ પાછળ સ્થિતપ્રજના રૂપથી કથન કરેલ છે. એ પ્રકારે એ સર્વ ધર્મો પ્રયત્ન વડે મુમુક્ષુએ સંપાદન કરવા જેથી મોક્ષના સાધનરૂપ અને એ વાત પ્રતિપાદન કરતાં શ્રી ભગવાન ઉપ-ગોદાર કરે છે.

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीवमे प्रियाः ॥२०॥

પદચ્છેદઃ

ये तु धर्म्यामृतम् इदम् यथोक्तम् पर्युपासते श्रद्धधानाः मत्परमाः भक्ताः ते अतीव मे प्रियाः ॥

ઘ્યુત્પત્તિસમાસાઃ

ધર્માત્ અનંપતં ધર્મ્યં ધર્મ્યં ચ તત્ અમતં ન ધર્મ્યામૃતમ્ ,
શ્રદ્ધધન્તિ ઇતિ શ્રદ્ધધાનાઃ, અહમંવ પરમઃ નિરતિશયા ગતિઃ ચેષાં તે
મત્પરમાઃ ઇતિ ॥

અન્વયાઃ

તુ યે શ્રદ્ધધાનાઃ મત્પરમાઃ ભક્તાઃ ઇદમ્ ધર્મ્યામૃતમ્ ચયાંક્તમ્
પરમુપામંતે તે ભક્તાઃ મે અતીવ પ્રિયાઃ ॥

અન્યથાર્થ

વળી જે ભક્તો શ્રદ્ધાવાળા, મારા પરાયણ રહેલા
ભક્તો, આ ઉપર કહેવામાં આવેલ ધર્મરૂપી અમૃતને જે મ
કહ્યું તેવી રીતે ઉપાસે (આચરણમાં ઉતારે) તે ભક્તો મને
બહુ જ પ્રિય છે.

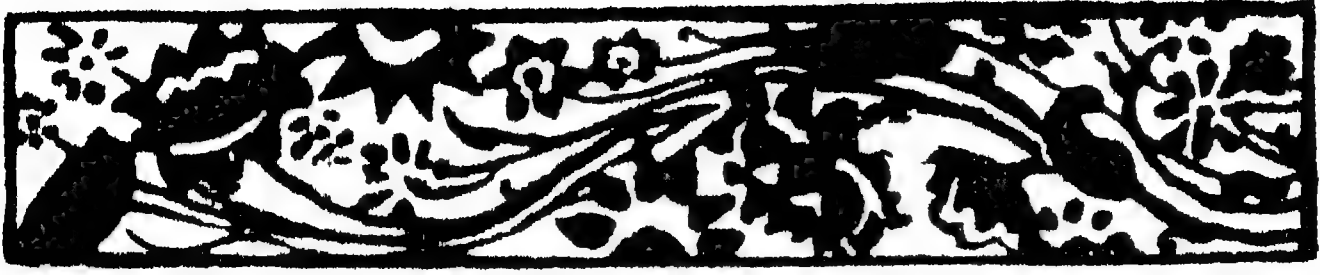
ટીકા

જે મુમુક્ષુઓ ઉપર કહેલા અકેષ્ટાદિ ધર્મરૂપ હવે સાધના
મોક્ષરૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે (માટે તે સાધનાની અ-
મૃત ગંજા શ્રી ભગવાને રાખેલ છે.) તે સાધનાની શ્રદ્ધાપૂર્વક
ઉપાસના કરે, મારે પરાયણ અર્થાત્ હું ભગવાન્ વાસુદેવ સર્વ
વિશેષ ભાવથી રહિત પરમાનંદરૂપ આત્મરત્ન પ્રાપ્ત થવા વાળા
મારા ભક્તો મારા ભક્તન પરાયણ થઈને મારી અનન્ય ઉપાસના
કરે છે તેવા ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે. આ પ્રકારે ધર્મ્યામૃત
રૂપ સાધના શ્રદ્ધા વડે અનુષ્ઠાન કરી ભગવાન્ વિષ્ણુ પરમેશ્વર-
ને અત્યંત પ્રિય થઈ મુમુક્ષુ પુરુષો એ સખલ અત્મના ધ્યાન
(ઉપાસના)ના પરિપાકથી નિરૂપાધિક અત્મનું અનુસંધાન કરીને
અત્માત્મરૂપ અભેદ મોક્ષને પામે; એ આ આધ્યાયના ઉપસંહાર-

માં કર્યું. ઉપાસના પ્રધાન છે જેમાં એવું મધ્યમ પદ્ધતિ, તત્પદના અર્થેકપ વિવેક કથન કરીને અમામ કર્યું.

સમાપ્તોઽયં ઉપાસનાકાંડઃ

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાયાં સરલાર્થગુર્જરભાષાયાં સ્વામીરેવાનન્દ
વિરચિતાયાં ભક્તિયાગો નામ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥

પંચદશોઽધ્યાયઃ શ્રી પુરુષોત્તમયોગઃ ।

ત્રીજા પટકમાં તત્ત્વદના લક્ષ્યરૂપ બ્રહ્મચૈતન્ય અને ત્વંપદના લક્ષ્યરૂપ દ્વૈતરથ (શુદ્ધ ચૈતન્ય) એ બંનેની અભેદ અર્થરૂપ અસિપદ વડે એકતા બાધક દરશે. તેરમા અધ્યાયમાં સર્વ વ્યાપક અને સર્વજાદિ ધર્મોવાળું પરમાત્માનું ક્ષેત્રજ એ નામથી ગાયા-વશિષ્ઠવાળું જણાવ્યું. ત્યાર પછી (અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્) એ ૨૧ મા શ્લોકથી તે ૩૪ મા શ્લોક સુધી પરબ્રહ્મનું શુદ્ધ ગાયાથી પર એવું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બતાવ્યું. ત્યાર પછી ચૌદમા અધ્યાયમાં એ કહ્યું કે (ભૂત પ્રકૃતિ મોક્ષં ચ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ) ભૂત પ્રકૃતિ શબ્દથી ત્રણ ગુણોનું અદાળ જાણવું. ગુણોથી મોક્ષ કેમ થાય, ગુણોનું સ્વરૂપ શું છે અને ગુણોથી મુક્ત થએલાઓનાં શાં લક્ષણો છે, તે સર્વ વિસ્તારવડે ચૌદમા અધ્યાયમાં વર્ણન કર્યું. ભવે પદરમાં એ કહ્યું કે (વિદ્યણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ । શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય મુક્તસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ) એ સુતરરૂપ શ્લોકના વૃત્તરૂપ આ પંદરમો અધ્યાય છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું તત્ત્વ જાણીને તેનાથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈને તે પુરુષ ગુણાતીત થયો છતાં બ્રહ્મભાવને પામે. તે બ્રહ્મસ્વરૂપ કહેવાને પ્રથમ શ્રી ભગવાન એ કહે છે કે પ્રકૃતિ પુરુષના સંયોગથી કાર્ગ થવું ધ્વિરાધીન છે; એ જણાવવા સારૂ પ્રથમ સંસારને વ્રક્ષની ઉપમાથી વર્ણન કરે છે; અને વૈરાગ્યવાનને સંસારમાંથી ભગવત્તત્ત્વજાનનાં અધિકાર છે અન્યને નહિ, તેથી વૈરાગ્યને જણાવવા સંસારવ્રક્ષનું આનિત્ય સ્વરૂપ છે તે કહે છે.

શ્રી ભગવાનુવાચ—શ્રી ભગવાન કહે છે

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥૧॥

પદચ્છેદ.

ऊर्ध्वमूलम् अधःशाखम् अश्वत्थम् प्राहुः अव्ययम् छन्दांसि यस्य पर्णानि यः तं वेद सः वेदवित् ॥

व्युत्पत्तिसमाप्ताः

ऊर्ध्वं मूलं यस्य सः ऊर्ध्वमूलः तं ऊर्ध्वमूलम्, अधः शाखा यस्य सः अधःशाखः तं अधःशाखम्, श्वः तिष्ठति इति श्वत्थः न श्वत्थः अश्वत्थः तं अश्वत्थम्, प्रकर्षेण आहुः इति प्राहुः, वेदान वेत्ति इति वेदवित् इति ॥

अन्वयाः

ऊर्ध्वमूलम् अधःशाखम् छन्दांसि यस्य पर्णानि अश्वत्थम् अव्ययम् प्राहुः तम् वेद सः वेदवित् ॥

અન્યથાર્થ

ઊર્ધ્વું છે મૂળ જેનું, નીચે છે શાખા જેની, વેદો છે પાંદડાં જેનાં એવા અશ્વત્થ (વૃક્ષ) પ્રવાહ રૂપે અવિનાશી એ પ્રકારનો તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે જે તે સંસારવૃક્ષને જાણે છે તે વેદને જાણનાર છે. ઇતિ.

ટીકા

ऊर्ध्वं એટલે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ (એટલે), અર્થ સંસારભ્રમના અવિષ્ઠાન અને માયા છે ઉપાધિ જેની એવા સમગ્ર બ્રહ્મ

(માયાવશિષ્ટ) તે આ જગતના મૂળ કારણરૂપ છે માટે મૂલ-
સ્થાની, (આનંદાંશવ સ્થિતિમાનિ મૂતાનિ શ્રુતિ) એ શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ
માનુષ્યાનંદથી આરંભી ઉત્તરોત્તર શતગુણવૃદ્ધિ પામેલ આનંદરૂપ
મેાપાન (સીડી) પંક્તિની પેંડે મૌથી ઉપર સ્થિત પરમાનંદ અદ્ય
વસ્તુ જે પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ તેજ આ સર્વ જગતવૃક્ષનું મૂળ (કારણ)
છે. અધઃશાસ્ત્ર ઉપરથી નીચે નીચે ચતુર્થી મેાપાન (સીડી)ની
પેંડે શાખાકે આવ્યક્ત (પ્રકૃતિ) મહતત્ત્વ, અલંકાર, પંચતન્માત્રા,
પાંચ વિકાર, દિરણ્યગર્ભ વિરાટ, પ્રજાપતિ, સુર, ગંધર્વ, અસુર,
નર, તિર્યક (પશુ), સ્થાવર હંત્યાદિ વિસ્તારવાળા. અધઃશાખાવાળું
એવું, અને અશ્વત્થ શાંતિઆવતા દિવસે સ્થિર સંદેવાને ચોગ્ય
નથી, સ્વરૂપ જેનું મિથ્યા છે માટે અશ્વત્થ સંસારવૃક્ષઃ વળી
અવ્યય એટલે મદ અજાની હોવાને અનાદિ, અનંત કાર્મ દિવસ
જેની કિર્તિ વિનાશ થતા નથી એમ માને છે માટે અવ્યય
છે. (ઉર્ધ્વમૂલોડવાક્ શાસ્ત્ર ણ્યોડશ્વત્થઃ સનાતનઃ) હંત્યાદિ શ્રુતિ
સંસારવૃક્ષનું પાણુ કહે છે. હંદા-વેંદા તેનાં પાદાં અર્થીત
વેંદામાં કથન કરેલાં ગજાદિકર્મો તે પાદાંની પેંડે ઘણા અમૃદવાળા
અને સંસારવૃક્ષને શાખાવનારા કારણકે વૃક્ષમાત્ર તેનાં પંચાથી
શાખા પામે છે, તેમજ સંસારવૃક્ષ પાણુ યજાદિ કર્મો વડે કર્મકાંડનું
પ્રતિપાદન કરનાર છે. વળી પાદાંઆથી વૃક્ષનું રક્ષણ બરાબર
થમને વૃક્ષ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ સંસારવૃક્ષ પાણુ કર્મકાંડ વડે
રક્ષિત થમને તેની વૃદ્ધિ અર્ધધર્મોધર્મરૂપ દુલોના પ્રકાશ તેનાથી
થાય છે. આ પ્રકારના સંસારવૃક્ષના સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રીત મિથ્યા
બોલે છે. તે પુરુષ વેદના ચથાર્થ સ્વરૂપને બળનારો વેદવિત
કહેવાય. (આ પ્રકારે સંસારને વૃક્ષનું રૂપક તેના મિથ્યાપણાને
સિદ્ધ કરવા માટે શ્રી ભગવાને કહ્યું છે.) (૧)

આ પ્રકારના સંસારવૃક્ષના અવયવ સંબંધી ગીચ દેખના
દેખના કરે છે:—

અધર્શોર્ધ્વં પ્રમૃતાસ્તસ્ય શાખા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ।
અધશ્ચ મૂળાન્યનુસંતતાનિ કર્માનુબન્ધીનિમનુષ્યલોકે ॥૨॥

પદચ્છેદ:

અધઃ. ચ ઊર્ધ્વમ પ્રમૃતાઃ તસ્ય શાખાઃ ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ વિષયપ્રવાલાઃ
અધઃ ચ મૂળાનિ અનુસંતતાનિ કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥

વ્યુત્પત્તિસમાપ્તઃ

પ્રકર્ષણ મૃતાઃ ઇતિ પ્રમૃતાઃ, ગુણૈઃ પ્રવૃદ્ધાઃ ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ, વિષયાઃ
અથ પ્રવાલાઃ શાખાં તાઃ વિષયપ્રવાલાઃ, અનુ પ્રથાન્ સમ્યક્ સંતતાનિ
ઇતિ અનુસંતતાનિ, કર્મ અથ અનુબન્ધઃ અસ્તિ ચેષાં તાનિ કર્માનુબન્ધીનિ,
મનુષ્યાણાં લોકઃ ઇતિ મનુષ્યલોકઃ તસ્મિન્ મનુષ્યલોકે ઇતિ ॥

અન્વયાઃ

તસ્ય ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ વિષયપ્રવાલાઃ શાખાઃ અધઃ ચ ઊર્ધ્વં પ્રમૃતાઃ
ચ કર્માનુબન્ધીનિ મૂળાનિ અધઃ મનુષ્યલોકે અનુસંતતાનિ ॥

અન્યથાર્થ

તે સંસારવૃક્ષની ગુણો વડે વૃદ્ધિ પામેલી સ્થૂલ શાખા-
ઓ વિષયો (શબ્દરૂપશોદિ)ના અંકુરોવાળીઓવી શાખાઓ
નીચે પ્રસારેલી અને ઊંચે ફેલાયેલી તેમજ કર્મને ઉત્પન્ન
કરી રહેલાં તેનાં મૂળો મનુષ્યલોકમાં કર્માનુસાર ફેલા-
યેલાં છે.

ટીકા

અધઃ—તીચેની શાખાઓ મનુષ્યોથી નિર્વક (પશુપક્ષી)થી તે રથાવર પર્યંત અને ઊર્ધ્વ-ઉપરની શાખાઓ મનુષ્યોથી ઉપર ગંધર્વ ગક્ષાદિ દિરણ્યગર્ભ પર્યન્ત પ્રસરાએલી છે. અર્થાત્ વૃક્ષને કેટલીક શાખાઓ નીચે પ્રસરે છે અને કેટલીક શાખાઓ ઉપર જાય છે, તેમ આ સંસારવૃક્ષમાં પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નીચે ઉપર શાખાઓ ફેલાઈ છે. તે શાખાઓ સત્ત્વ, રજ્જ્સ, તમસ્સ એ ત્રણ ગુણો વડે બહુ જ વૃદ્ધિ પામે છે. અર્થાત્ જેમ જલસિંચનથી વૃક્ષવૃદ્ધિ પામે છે તેમ ત્રણ ગુણનાં પરિણામ એવાં દેહ, માન્દ્રિયા, વિષયો વગેરેના જલસિંચનથી આ સંસારવૃક્ષ રથૂળતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ શબ્દાદિ વિષયો રાગ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનાર છે માટે જ લાલચંગવાળાં કામળ પદ્મવરૂપ પ્રવાહના રંગ સમાન તે પ્રવાહ છે. સંસારવૃક્ષનું ઉપરનું મૂળ બ્રહ્મ છે એ તો આગળ કહ્યું છે. અધઃતીચેનાં મૂળિયાં મનુષ્યલોકને વિષે વાસનારૂપ તેનાં પણ અવાન્તર (સૂક્ષ્મ) મૂળ બહુ વિસ્તાર પામેલાં પ્રવાહરૂપે નિત્ય છે છતાં અનિત્ય જ જાણવાં. કેવાં છે તે વાસનારૂપ મૂળો ? કર્માનુબન્ધીનિ. કર્મ-ધર્મધર્મ એ જ છે પછીથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય કારણ જેમાં, કેમકે વાસનાથી કર્મો બંધાય અને કર્મોથી વાસના બંધાય એમ તેના ઉચ્છેદ કદિ થાય નહિ. વળી પરસ્પર એક બીજામાં જન્ય જનક ભાવ છે માટે તેના વંશનેા ઉચ્છેદ થાય નહિ. મનુષ્યલોકને જ કર્મનેા અધિકાર છે એટલા માટે મનુષ્યલોકનું પ્રદાન છે. (૨)

શંકા:—કાલે પણ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય નથી. વળી અવ્યય કહ્યું. આ પ્રકારનાં વચનામાં વિરોધ જણાય છે. પ્રવાહરૂપ, અનાદિ મત્યાદિ વચનાથી વાસનાઓના તથા કર્મોના નાશ કદિ

પણ થાય નહિ, ઉત્પદું પીગ્નંકુરન્યાય વડે પરસ્પર ઉત્પન્ન થાય એટલે ક્યારે પણ તે સંસારવૃક્ષ નાશ થાય નહિ. આ પ્રકારની શંકા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે તેનું સમાધાન—સત્ અસતથી વિવક્ષણુ (અનિર્વચનીય) આ સંસારરૂપ વૃક્ષ છે—તે શ્રવણ કર.

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।
અશ્વત્થમેનં સુવિરુદ્ધમૂલમસંગશસ્ત્રેણ દઢેન છિત્ત્વા ॥૩॥

પદચ્છેદઃ

ન રૂપમ્ અસ્ય દહ તથા ઉપલભ્યતે ન અન્તઃ ન ચ આદિઃ ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા અશ્વત્થમ્ એનમ્ સુવિરુદ્ધમૂલમ્ અસંગશસ્ત્રેણ દઢેન છિત્ત્વા ॥

વ્યુત્પત્તિસમાપ્તિઃ

હાયતં એનેન ઇતિ રૂપમ્ , ઉપ (મર્મીપે) લભ્યતે ઇતિ ઉપલભ્યતે, સમ્યક્ પ્રતિષ્ઠા સંપ્રતિષ્ઠા, નૃપદુ વિશેષેણ રુદ્ધાનિ મૂલાનિ यस્ય સઃ સુવિરુદ્ધમૂલઃ તે, સુવિરુદ્ધમૂલમ્ , ન સંગઃ અસંગઃ અસંગઃ એવ શસ્ત્રં અસંગશસ્ત્રં તેન અસંગશસ્ત્રેણ ઇતિ ॥

અન્વયાઃ

અસ્ય દહ રૂપમ્ તથા ન ઉપલભ્યતિ અન્તઃ ન ચ આદિઃ ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા એનમ્ સુવિરુદ્ધમૂલમ્ અશ્વત્થમ્ દઢેન અસંગશસ્ત્રેણ છિત્ત્વા ॥

અન્વયાર્થ

રૂપ—આકૃતિ વિનાના આ સંસારરૂપી વૃક્ષની આ લોહમાં તેવી રીતે પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેની સમાપ્તિ પણ નથી તેમ ઉત્પત્તિ પણ નથી. તથા મધ્યમાં સ્થિતિ પણ નથી. એ અત્યંત સુદઢ મૂળવાળા સંસારરૂપ વૃક્ષને દઢ એવા અસંગ શસ્ત્ર (વૈરાગ્ય) વડે છેદન કરીને નિર્મિત.

ટીકા

આ સંસારવ્રક્ષનું જે વર્ણન કર્યું, તેને આ સંસારમાં રહેલાં પ્રાણીઓ વડે વર્ણન કરવું અશક્ય છે. લૌકિક વ્રક્ષાનું રૂપ (આકૃતિ) દેખાય છે, અથવા અમુક આકાર અથવા રંગવાળું હોય છે, તેવું આ સંસારવ્રક્ષમાં તે પ્રકારનું રૂપ દેખાતું નથી; કેમકે સ્વપ્ન અથવા મરીચિકાગ્નિ (ઝાંઝવાનું પાણી) અથવા ગ્રંથિવનગર પેંડે દેખવું માત્ર પણ વસ્તુતાથી દૃષ્ટાદૃશભાવવાળું; તેથી જ તેના અંત (નાશ) પણ જાણીતા નથી, કે આટલા કાળ પર્વત કે અંગે આટલા કાળ પડી નાશને પ્રાપ્ત થયું. તેમ આદિ પણ નથી અથોત અમુક કાળથી આરંભીને પ્રવ્રત થયેલ છે. તેવીજ રીતે મધ્યમા (વચમાં) રિથિન પણ જાણીતી નથી. આ પ્રકારે સંસારવ્રક્ષ સર્વ અનર્થ કરનાર અંગે છેદન થવાને અશક્ય છે. માટે જ અજ્ઞાન વડે અત્યંત દદમ્ભવાળા એવા સંસારવ્રક્ષને અસંગરૂપ દદ વૈરાગ્ય શસ્ત્ર કરીને અર્થાત પુત્રપણા, વિનેપણા, લોકપણા વગેરેના ત્યાગ કરીને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં ઉત્સુકતા ધારણ કરવી. વારંવાર વિવેક અભ્યાસ વડે અસંગશસ્ત્રને તીક્ષ્ણ બનાવી તેણે કરીને છેદન કરવું. વૈરાગ્ય, શમ, દમાદિક વડે તે વ્રક્ષના ત્યાગ કરે. સારાંશ એ કે જગત્નું ઉપાદાન કારણ મૂળ પ્રકૃતિ અને જગત એ બંને કારણકાર્ય અનિર્વચનીય (મત-ગમત) થી વિવ્રક્ષાણું છે. રજ્જુમાં સર્પ એ સારી દર્શિતવાળાને મત (માને) સર્પ) છે તે સિદ્ધ થાય નહિ. તેમ દર્શિત થી સર્પની પેંડે દેખાય છે. માટે અમત પણ નથી. તેથી મત અમતથી વિવ્રક્ષાણું અનિર્વચનીય સર્પ છે. તેમજ આ સંસારવ્રક્ષ પણ અનિર્વચનીય છે તેથી નરૂપમં એ શ્લોકે યથાર્થ અનિર્વચનીયપણાને ગિહ કરે છે. (૩)

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ ।
તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રમૃતા પુરાણી ॥૪॥

પદચ્છેદઃ

તતઃ પદં તત્ પરિમાર્ગિતવ્યમ્ યસ્મિન્ ગતા, ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ
તમ્ એવ ચ આદ્યમ્ પુરુષમ્ પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રમૃતા પુરાણી ॥

વ્યુત્પત્તિમમામાઃ

પરિતઃ માર્ગયિતું યાગ્યમ્ इति પરિમાર્ગિતવ્યમ્, નિશ્ચયેન વર્તન્ત
इति નિવર્તન્તિ, આદ્યો ભવઃ આદ્યઃ તમ્ આદ્યમ્, પુરુષે રેતે इति પુરુષઃ
તમ્ પુરુષમ્, પ્રકર્ષેણ પદ્યે इति પ્રપદ્યે, પ્રવૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ, પ્રકર્ષેણ
મૃતા इति પ્રમૃતા, પુરાનવી इति પુરાણી इति ॥

અન્યથાઃ

તતઃ ચ યતઃ પુરાણી પ્રવૃત્તિઃ પ્રમૃતા તમ્ એવ આદ્યમ્ પુરુષમ્
પ્રપદ્યે તન્ પદમ્ પરિમાર્ગિતવ્યમ્ યસ્મિન્ ગતાઃ ભૂયઃ ન નિવર્તન્તિ ॥

અન્યથાર્થ

ત્યાર પછી પણ જેનાથી પ્રાચીન (જૂની) પ્રવૃત્તિ
કેલાએલી છે, તેજ આદિ પરમ પુરુષને શરણે જાઉં છું
એ પદને સારી રીતે જોવાનું, કે જેને વિષે જાણેલા ફરીને
પાછા સંસારમાં આવતા નથી. ઇતિ.

ટીકા

કેવળ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ અસંગમાવથી જ કૃતાર્થતા નથી.
ત્યાર પછી તે શ્રુતિ પ્રતિપાદિત પરબ્રહ્મરૂપ શ્રુતિ યુક્તિના
અગ્ર વડે જાણવા યોગ્ય છે. શ્રુતિ કહે છે—(સોડન્વેષ્ટવ્યઃ સર્વિ-

જિજ્ઞાસિતવ્યઃ) અર્થઃ—“તે પરમાત્મ પદ જાણવા યોગ્ય છે. તે પરમાત્મપદ વિશેષે કરી જાણવા યોગ્ય છે.” ક્રત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ કહે છે, કે તે પદ શોધવાનું કર્યા વિના પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. તે પદ કોણ કે જે પદમાં પ્રવિષ્ટ થયા એટલે તે પદના જ્ઞાન વડે કરીથી સંસારમાં જન્મમરણાદિ આવર્તન થતું નથી. તે પ્રત્યેક આનંદ સ્વરૂપ આદિપુરુષ સર્વ પુરીઓમાં શયન (વ્યાપક) કરતું એવું પરમાત્મ સ્વરૂપ, તેને શરણે હું પ્રાપ્ત થાઉં, અર્થાત્ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, મહાપુરુષોના અનુભવ એ સર્વથી વેદ (જાણવા યોગ્ય) પરબ્રહ્મના સગુણ અથવા નિર્ગુણ સ્વરૂપના અપરોક્ષ નિશ્ચય કરે. તે પુરુષ કોણ એવી જિજ્ઞાસા થવાથી કહે છે કે જે પુરુષથી માયામય સંસારવૃક્ષની પ્રવૃત્તિ અનાદિકાળથી નીકળી છે તે ઐન્દ્રગ્નિક માયાના હસ્તિની પેંડે દૃષ્ટ-નાષ્ટ સ્વભાવવાળી આત્મે છે, તેવા પરમ પુરુષરૂપ પરમાત્માને શરણે હું પ્રાપ્ત થાઉં એ પ્રકારની ભાવના અધિકારી મુમુક્ષુએ કરવી (૪)

એ પ્રકારે અકાંતિક સુખ જે મોક્ષ સ્વરૂપ તેને ઢાંકનાર જે સંસાર રૂપી વૃક્ષ, તેને છેદન કરવાવાળું અમંગ શસ્ત્ર વૈરાગ્ય છે, એમ કહીને તે વૈષ્ણવ પદમાં ગતિ કરતા એવા અધિકારી પુરુષોનાં સ્વરૂપ કહે છે અને તે વૈષ્ણવ પદનું પણ સ્વરૂપ કહે છે.

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ
દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજૈર્ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥૫॥

પદચ્છેદઃ

નિર્માનમોહાઃ જિતસંગદોષાઃ અધ્યાત્મનિત્યાઃ વિનિવૃત્તકામાઃ દ્વન્દ્વૈઃ
વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજૈઃ ગચ્છન્તિ અમૂઢાઃ પદમ્ અવ્યયમ્ તત્ ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ

માનશ્ચ મોહશ્ચ માનમોહૌ નિર્ગતૌ માનમોહૌ યેભ્યઃ તે નિર્માન મોહાઃ સંગ એવ દોષઃ इति संगदोषः जितः संगदोषः यैः ते जित-संगदोषाः, आत्मनि इति अध्यात्मं नित्यं अध्यात्मं येषां ते अध्यात्म-नित्याः, विशेषेण निवृत्ताः कामाः येषां ते विनिवृत्तकामाः, विशेषेण मुक्ताः इति विमुक्ताः, सुखं च दुःखं च सुखदुःखे सुखदुःखे संज्ञे येषां तानि सुखदुःखसंज्ञानि तैः सुखदुःखसंज्ञैः, न मूढाः अमूढाः इति॥

અન્વયાઃ

નિર્માનમોહાઃ જિતસંગદોષાઃ અધ્યાત્મનિત્યાઃ વિનિવૃત્તકામાઃ સુખ-દુઃખસંજ્ઞૈઃ દ્વંદ્વૈઃ વિમુક્તાઃ અમૂઢાઃ તત્ અવ્યયમ્ પદમ્ ગચ્છન્તિ॥

અન્વયાર્થ

માન અને મોહ નાશ પામ્યા છે જેઓના, જીત્યા છે સંગદોષ જેણે, સદા આધ્યાત્મિક વિચારમાં છે તત્પર જેઓ, નિવૃત્ત થઈ છે કામનાઓ જેની, સુખ અને દુઃખ નામવાળાં જે દ્વંદ્વધર્મો તે વડે મુક્ત થયેલા એવા મોહ રહિત પુરુષો તે અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇતિ—

ટીકા

માન એટલે સામાન્યરીતે મને કામ આદરથી ઓછાવે અથવા સારાસારા પદાર્થોમાં ઇચ્છા કરે ત્યાં મારું કામ અપમાન કરે નહિ એવી ચિત્તની વૃત્તિવિશેષનો ઉદ્ભવ થવો જેને દર્પ કહે છે અથવા ગર્વ અથવા અહંકાર કહે છે તે. મોહ એટલે અવિવેક અથવા વિભ્યંજ અર્થાત્ જ્યાં મોહ હોય ત્યાં અવિવેક એટલે સત્યાસત્યનું જ્ઞાન ન દેખાય ઉલટું વસ્તુના સ્વરૂપમાં વિપરીતપાત્રું જાણાય એવી ચિત્તની વૃત્તિવિશેષ થાય તે. આ પ્રમાણે માન અને

માલ્ય એ બંનેથી રહિત એવા જિનમંગલોષાઃ—કૃત્યા છે મંગલોષા
 જેઓએ, અર્થાત્ પ્રિય અપ્રિય વસ્તુ ખેતાને સમીપ પ્રાપ્ત થાય
 છતાં રાગદ્વેષથી રહિત છે ચિત્તવૃત્તિ જેઓની, અધ્યાત્મનિત્યાઃ—
 પરમાત્મસ્વરૂપના ચિત્તનગાં તત્પર અર્થાત્ સગુણ અથવા નિર્ગુણ
 સ્વરૂપ પરમાત્મદેવ તેના ધ્યાનપરાયણ આદ્ય વૃત્તિઓના નિરોધ
 કર્યા છે જેઓએ, વિનિવૃત્તકામાઃ—વિશેષે કરી નિવૃત્ત થઈ છે કામ
 રૂપ સાંસારિક વિષયોની હન્ટાઓ જેઓની અર્થાત્ પ્રારબ્ધ-
 કર્મના અનુસારે સારા નહારા પદાર્થોના સંસર્ગથી આગ્રહિત થાય
 નહિ. કન્દ એટલે જેવડાં. જેમ શીત-ઉષ્ણ, સુખ દુઃખ, સુખા-
 —પિપાસા, હર્ષ-શોક વગેરે કન્દધર્મો ખેતાના અંતઃકરણને તે
 તે રૂપ બનાવી દે છે અને તેનાથી આપણાં શુભ સાધનામાં
 ઘણાં વિઘ્નો આવે છે. માટે તે તે કન્દ ધર્મરૂપ સુખદુઃખ નામવાળા
 જે જે ધર્મો તેનાથી મુક્ત-મુકાઈ ગએલા અર્થાત્ તિતિક્ષાવાળા,
 એવાં ઉપર કહેલાં પાંચ વિશેષણોવાળા અમૃદ પુરુષો—અર્થાત્
 વેદાન્તરૂપ પ્રમાણ (શબ્દપ્રમાણ)થી ઉત્પન્ન થએલું જે સમ્યક્
 (ખેતાના આત્માનું) જ્ઞાન તે વડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ છે
 જેઓની, એવા પુરુષો તે અવ્યય પદને પ્રાપ્ત થાય છે. (૫)
 શંકાઃ—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેવા પુરુષો અર્ધ્વ (શ્રેષ્ઠ) પદને પામે
 તે કાર્ત્તવ્ય કાળે તેનું અવિપતન થાય કેમકે (પતનાન્તાઃ સમુન્નહ્યાઃ)
 “કાચા ચડવું તે પતન થવા માટે” એ ન્યાય આ રથગામાં સિદ્ધ
 થાય છે; એવી શંકા થવાથી તે અર્ધ્વપદ જે ગંતવ્ય (જ્યાં યાગ્ય)
 છે તેનું વર્ણન કરે છે.

ન તદ્દાસયતે મૂયો ન શશાંકો ન પાવકઃ ।

યદ્ભત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥૬॥

પદચ્છેદઃ

ન તત્ ભાસયતે સૂર્યઃ ન શશાંકઃ ન પાવકઃ યત્ ગત્વા ન
નિવર્તતે તત્ ધામ પરમમ્ મમ ॥

ઘ્યુત્પત્તિસમાપ્તઃ

શશઃ અંકે યમ્ય સઃ શશાંકઃ, પવતે અસૌ પાવકઃ, નિતરાં વર્તતે
ઇતિ નિવર્તતે ઇતિ ॥

અન્વયાઃ

તત્ સૂર્યઃ ન ભાસયતે શશાંકઃ ન પાવકઃ ન યત્ ગત્વા ન
નિવર્તતે તત્ મે પરમમ્ ધામ ॥

અન્યથાર્થ

તેને સૂર્ય પ્રકાશ કરતા નથી, ચંદ્રમા પણ પ્રકાશ
કરતા નથી, અગ્નિ પ્રકાશી શકતા નથી. જે પદને પામીને
પુનઃ પાછું અવાય નહિ તે માટે શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે. ઇતિ.

ટીકા

જે વૈષ્ણવપદમાં પ્રાપ્ત થઈને પુનરાવૃત્તિ થતી નથી (ન
સઃ પુનરાવર્તતે) ઇત્યાદિ શ્રુતિહિત અર્થને જ શ્રી ભગવાને કથન
કર્યો છે તે પદ (સ્વરૂપ)ને સૂર્યનારાયણ પ્રકાશી શકતા નથી;
કારણકે સૂર્યપ્રકાશ માત્ર આધારવાળા પદાર્થને જ પ્રકાશે છે. એ
પરમાત્મતત્ત્વ તો નિરાકાર છે, તેથી સૂર્યના પ્રકાશની ગતિ ત્યાં
પહોંચી શકતી નથી. તેમજ સૂર્યસ્ત પછી બીજી જ્યોતિ ચંદ્રમા
પણ પ્રકાશી શકતા નથી, કેમકે ચંદ્રનાં કિરણો શીતળ છતાં
વિશેષ પ્રકાશવાળાં નથી, માટે ચંદ્રની શક્તિ પણ તે પરમાત્મ
સ્વરૂપને પ્રકાશ કરવા સમર્થ નથી. ત્યારપછી ત્રીજી જ્યોતિ

આમિ છે, તે પણ સૂર્યચંદ્રના અરત થયા પછી સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશે છે પણ તે અગ્નિની શક્તિ સ્વયંજ્યોતિષ્ઠસ્વરૂપને પ્રકાશ કરવામાં સમર્થ નથી. એ પ્રકારે સૂર્યાદિ પણ જ્યોતિ તે સ્વયં પ્રકાશ અંતયોમી સ્વરૂપને પ્રકાશી શકતી નથી, તે પછી ચતુર્થ (ચાથી) જ્યોતિ (વાક) વાળી તે તેને કેવી રીતે પ્રકાશી શકે? ન જ પ્રકાશે. એ પ્રકારનું સ્વયંપ્રકાશરૂપ જ્યોતિસ્વરૂપ તે આદિત્યાદિ સકલ જડ જ્યોતિને પ્રકાશ આપનાર છે, માટે તે સૌથી ઉત્કૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) માટે વ્યાપક પદ (સ્વરૂપ) છે. જે વસ્તુ જેનાથી પ્રકાશિત હોય તે વસ્તુ તેને પ્રકાશ કરવા સમર્થ થતી નથી. તેમજ આદિત્યાદિ સર્વ જ્યોતિઓ સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મસ્વરૂપથી પ્રકાશિત છે, તે સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપને પ્રકાશી શકતાં નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે: । ન તત્ર સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતામકં નેમા વિચ્યુતા માન્તિ કુતાંડયર્મામ્: । તમેવ માન્તમનુમાતિ સવ તસ્ય ભાસા મર્વમિદં વિમાતિ ॥) અર્થ:—“તે પરમાત્મસ્વરૂપને વિષે સૂર્ય પાતાનાં માંડસ કિરણોથી પ્રકાશી શકતા નથી, તારાગણ સહિત ચંદ્રમા પણ પ્રકાશી શકતા નથી તેમ આ મેઘમંડળમાં રહેલી વિદ્યુત (વીજળી) પણ પ્રકાશી શકતી નથી, તે આ આમિ તે કયાથી પ્રકાશે? કેમકે તે પરબ્રહ્મના પ્રકાશથી સર્વ જડ ચૈતન્ય પદાર્થો પ્રકાશે છે, તેની ભાસા—તેજ વડે આ સર્વ જગત વિશેષે કરી પ્રકાશે છે” મત્યાદિ શ્રુતિઓ પરમાત્મસ્વરૂપને સ્વપ્રકાશ અને સ્વયંજ્યોતિ કહે છે. એવું જે પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ તે માટે ધામ (સ્વરૂપ) છે. (અર્થ “માટે ધામ” એ શબ્દપ્રયાગમા એવો ખ્યાલ નીકળે છે કે શ્રી ભગવાન અને તેનું ધામ એ ભિન્ન જાણાય છે અને તેમ માનવાથી દેતાર્પિત થશે અને અદૈતની હાનિ થશે. આવી શંકા થવાથી શ્રી ભગવાનના અભિપ્રાય એવો મહત્તા

નથી, પણ (ગદા: શિર:) એટલે રાહુનું શિર એ કહેવાથી રાહુ
અને તેનું શિર ભિન્ન નથી, પણ રાહુ કહેા કે શિર કહેા તે
એક જ છે, તેમ માટે ધામ એ વાક્ય અભેદબોધક છે.) ૐ (૬)

* શ્લોક:—અર્જુન કહે છે કે હું પ્રેમા! જે પદમાં જવાથી
પુનરાવૃત્તિ થતી નથી પણ જ્યાં જાય ત્યાંથી પાછું આવવું પડે,
જેમ સ્વર્ગમાં જઈને પુનઃ નીચે પતન થાય છે. વળી શાસ્ત્ર કહે
છે કે (સર્વે ક્ષયાન્તા નિચયા: પતનાન્તા: સમુચ્છયા: ॥ સર્ગાગા
વિપ્રર્ગાગાન્તા મરણાન્તં હિ જીવિતમ) અર્થ:—“જે પદાર્થો સાથે
દગત્રાડપ થયા છે, તેઓના ક્યારે પણ ક્ષય (નાશ) થશે જ.
જે કોઈ અર્ધ્વ (હિંચે) ગતિ કરે છે, તે ક્યારે પણ નીચે પડશે
જ. જે પદાર્થોના સંયોગ થયા છે, તેનો કદિ પણ વિયોગ થશે
અને જે છવન ધારણ કરે છે તેના અંતમાં મરણ આવસ્ય છે.”
પ્રત્યાદિ શાસ્ત્રમાં તથા શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી “યદ્ગ્નવા ન
નિવતેન્ત” એ વાક્ય મારા હૃદયમાં મથાર્થ પેસવું નથી, એવી
શ્લોકા થવાથી તેનું સમાધાન:—

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂત: સનાતન: ।

મન.પષ્ટાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્પતિ ॥૭॥

પદચ્છેદ:

મમ એવ અંશ: જીવલોકે જીવભૂત: સનાતન: મન.પષ્ટાનિ
ઈન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્પતિ ॥

વ્યુત્પત્તિમમામા:

જીવાનાં લોક: જીવલોક: તસ્મિન્ જીવલોકે, ન જીવ: અજીવ:
અજીવ: જીવ: इव ભૂત: इति જીવભૂત:, મન: પષ્ટં યેષુ તાનિ મન:-
પષ્ટાનિ, પ્રકૃતૌ તિષ્ઠન્તિ તાનિ પ્રકૃતિસ્થાનિ ॥

અન્વયા:

મમ એવ સનાતનઃ અંશઃ જીવલોકે જીવભૂતઃ પ્રકૃતિસ્થાનિ
મનઃષ્ઠાનિ ઇન્દ્રિયાણિ કર્ષતિ ॥

અન્વયાર્થ

મારો જ નિત્ય અંશ આ સંસારમાં જીવરૂપ થયો
છતો પ્રકૃતિમાં રહેલી મન સહિત છ ઇન્દ્રિયોને આકર્ષે
છે. ઇતિ.

ટીકા

હૃદયે જગત્તના ઉત્પન્નકર્તા છે માટે શરીરને પણ પ્રાપ્ત
થાય છે. શ્રુતિ--(સ એવં હહ પ્રવિષ્ટ આનન્દ્યાંગ્રમ્યઃ) (તન્મય્યા
તદેવાનુપ્રાવિશત્) ઇત્યાદિ. શ્રુતિએ કહે છે કે તે જ અંતર્યામી
પરમાત્મા આ શરીરમાં નખના અથ ભાગથી તે સર્વ શરીરમાં
પ્રવેશ કરે છે. વળી તે સર્વ સૃષ્ટિ રચીને તેમાં જીવ રૂપે થઈ
પોતે જ પ્રવેશ કરે છે, માટે હૃદયે જ શરીરધારી થયા છે.
તેથી મારો અંશ જીવ છે એમ કહેવાથી અંશાંશી ભાવની કલ્પના
થાય છે. જેમ સૂર્યનું જળમાં પ્રતિબિંબ તથા આકાશનું ઘટમાં
ઘટાકાશ. એમાં અંશાંશી ભાવ છે નહિ. પણ જળરૂપ તથા
ઘટરૂપ ઉપાધિને લીધે દેખાય છે, માટે અંશ નહિ પણ અંશની
પેઠે એ જીવ મારો અંશ છે. છતાં નિત્ય છે, વસ્તુતાથી પરમાત્મ
રૂપ છે. પણ આ સંસારને વિષે જીવરૂપ કર્તા ભોક્તા-સંસારી
એ પ્રકારે મિથ્યા જાણાય છે, તેથી સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી પુનઃ
પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. એ કર્તાભોક્તા સંસારી જીવ જ્યાંસુધી તે
ઉપાધિનો ત્યાગ કરે નહિ ત્યાં સુધી જન્મમરણ વગેરે પામે છે.
ત્યારે તેને અહ્માત્મજ્ઞાન થાય ત્યારે માયા તત્કાર્ય સર્વ ઉપાધિનો

હય થાય અને ત્યારે (ચઢત્વા ન નિવર્તન્તે) એ વાક્ય યથાર્થ થાય છે, અર્થાત્ મારા સ્વસ્વરૂપને પામી પાછો આવે નહિ. એ જીવાત્મા સુષુપ્તિ, પ્રલય, સમાધિ એ ત્રણેમાં પોતાનું કારણ પ્રકૃતિ અજ્ઞાન, તેમાં હય પામેલાં એવાં પાંચ જાનેન્દ્રિયો અને છઠું મન એ છને પોતાના જન્યતના ભોગને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મોના ઉદય થાય ત્યારે ભોગના માટે આકર્ષે છે. અર્થાત્ સુષુપ્ત્યોદિમાં પોતાના કારણ અજ્ઞાનમાં સૂક્ષ્મરૂપ રહેલાં જાનના સાધનરૂપ એવાં એ પાંચ જાનેન્દ્રિયો અને છઠું મન, તેને એ જીવાત્મા જન્યત સ્વપ્ન અવસ્થાઓના ભોગ પ્રાપ્ત કરવા આકર્ષે છે. (૭)

જીવાત્મા તેઓને ક્યા સમયને વિષે આકર્ષે છે (જેંથે છે) તે કહે છે:—

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત ॥૮॥

પદચ્છેદઃ

શરીરમ્ યત્ અવાપ્નોતિ યત્ ચ અપિ ઉત્ક્રામતિ ईશ્વરઃ ગૃહીત્વા
एतानि संयाति वायुः गन्धान् इव आशयात् ॥

व्युत्पत्तिप्रामा.

उत् ऊर्ध्वम् क्रामति इति उत्क्रामति, सम्यक् याति इति संयाति,
आ समन्तात् शेरंतं अस्मिन् इति आशयः तस्मात् आशयात् ॥

अन्वयाः

ईश्वरः यत देहात् उत्क्रामति च यत् शरीरम् अवाप्नोति वायुः
आशयात् गन्धान् इव एतानि गृहीत्वा संयाति ॥

અન્યથાર્થ

શરીરાદિ સમૂહનો સ્વામી જ્યારે શરીરથી બહાર નીકળે છે, અને જ્યારે અન્ય શરીરને પામે છે; વાયુ પુષ્પના સ્થાનથી ગંધોને જેમ જેવી જાય છે તેમ મનસદિત છ ઇન્દ્રિયોને પ્રદાણ કરીને જાય છે. ઇતિ.

ટીકા

હ્રદ ઇન્દ્રિયસંઘાતના સ્વામી સ્વયં જીવ જ્યારે શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે તે જ સમયમાં પાંચ જાનેન્દ્રિયા અને હૃદ મન તેને પાળી સાથે જેવીને બહાર જાય છે, દેવળ આકર્ષણ કરે છે એમ નાદિ કિંતુ પૂર્વ શરીરમાંથી અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યારે પાળ હિપર કહેવા અને પ્રદાણ કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ આ શરીરભિન્નમાં જીવ શરીરમાંથી બહાર નીકળતાં અને અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરતાં ઇન્દ્રિયા સદિત મનને સાથે જ પ્રદાણ કરીને ગતિ કરે છે, તેમાં દ્રષ્ટાત કહે છે:— પુષ્પ વગેરે સ્થાનથી ગંધોને સૂક્ષ્મ અંશોને પ્રદાણ કરીને વાયુ જેમ બીજા સ્થાનમાં ગતિ કરે છે તેમ જ આ જીવાત્મા ગતિ કરે છે. કર્મેની ગતિ જેવા જેવા પ્રકારની હોય તેવાં તેવાં શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે. (૮)

હવે તે ઇન્દ્રિયા કાણ જેને પ્રદાણ કરીને આ જીવ જાય છે, તે બતાવે છે.

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ ગ્મનં ઘ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥૯॥

પદચ્છેદઃ

શ્રોત્રમ્ ચક્ષુઃ સ્પર્શનમ્ ચ રસનમ્ ઘ્રાણમ્ एव च अधिष्ठाय
मनः च अयम् विषयान् उपसेवते ॥

व्युत्पत्तिस्मामाः

શ્રુયતે અનેન ઇતિ શ્રોત્રં તત્, ચષ્ટે અનેન ઇતિ ચક્ષુઃ તત્,
સ્પૃશતિ અનેન ઇતિ સ્પર્શનમ્, રસતિ અનેન ઇતિ રસનમ્, ઝિઘ્રતિ
અનેન ઇતિ ઘ્રાણમ્, અધિ સ્થિત્વા ઇતિ અધિષ્ઠાય ॥

अन्वयाः

અયમ્ શ્રોત્રમ્ ચક્ષુઃ ચ સ્પર્શનમ્ રસનમ્ ચ ઘ્રાણમ્ ચ एव
मनः अधिष्ठाय विषयान् उपसेवते ॥

अन्वयार्थ

આ યુવાત્મા જ્ઞાન, આંખ, ત્વચા, જિહ્વા અને નાસિકા
તેમજ મનને સાથે સમીપે વિષયોને સેવે છે. ઇતિ.

टीका

શ્રોત્ર (જ્ઞાન), ચક્ષુ (આંખ), સ્પર્શન (ત્વચા), રસન (જિહ્વા),
ઘ્રાણ (નાસિકા), એ પાંચ જ્ઞાનનાં સાધનાં છે. માટે જાનેન્દ્રિયા
કહેવાય. ચક્ષરથી દર્શનન્દ્રિયા પણ કહેણ કરવી, તેમજ પ્રાણ
કહેણ કરવા. મનથી અંતઃકરણ કહેણ કરવા એમ ગણતરી કરતાં
(૧૭) વસ્તુનું સૂક્ષ્મ (વિંગ) શરીર કહેણ કરવું એમ સૂચન કર્યું.
પણ પાંચ શ્રોત્રાદિ અને એક મન એ છ મુખ્ય છે. તેથી છનાં
નામ જ પ્રત્યક્ષ છે. આ યુવ એ કહેવા આશ્રય કરીને શબ્દ,
સ્પર્શ, ઉપ, રસ, ગંધ વગેરે વિષયોનું સેવન કરે છે. અર્થાત્
એ છ છે મુખ્ય જેમાં એવું વિંગ શરીરનું અધિષ્ઠાનપણું થાણું
કરીને આ યુવ શરીરમાંથી બહાર જવું અથવા બીજા

સ્થૂલ શરીરમાં પ્રવેશ કરવો, જન્યત અવસ્થાના પ્રત્યક્ષ ભોગ ધારણ કરવા, તેમ સ્વપ્ન અવસ્થાના સ્વપ્નમય ભોગ ભોગવવા એ તમામ કાર્ય કરવાં તથા તે શબ્દાદિના ઉપભોગ કરવા તે જીવાત્મા કરે છે. તે સંધ્યાતમાં વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં ભોક્તાપણના અભિમાનને માનનારા ધાણા છે જેમકે ઇન્દ્રિયો—કર્મેન્દ્રિયો. પ્રાણ અંતઃકરણ ચતુષ્ટય મત્યાદિ; પાણ એ સર્વનું ભોક્તાપણું જૈતન્ય સ્વરૂપ જીવાત્માને લીધે ચાલે છે. એ ન હોય તો સર્વ સંધ્યાત જડ છે. પાણ તે જીવાત્માને તે જડ વર્ગની કાંઈ પાણ અપેક્ષા (જરૂર) નથી, તે તો સ્વતંત્ર છે. જેમ દીપકમાં દીવેટ, તેલ, ડ્રાઈયું વગેરે છે, પાણ જે દીપક રૂપ અગ્નિ હોય નહિ, તો અંધકારનો નાશ તે સાધનાથી થઈ શકે નહિ. તેવી રીતે આ ચાલતા પ્રસંગમાં પાણ જાણી લેવું. (૯)

ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં વાપિ ભુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥૧૦॥

પદચ્છેદઃ

ઉત્ક્રામન્તમ્ સ્થિતમ્ વા અપિ ભુંજાનમ્ વા ગુણાન્વિતમ્ વિમૂઢાઃ ન અનુપશ્યન્તિ પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥

વ્યુત્પત્તિમમાસાઃ

ઉત્ક્રામતિ इति ઉત્ક્રામન તમ્ ઉત્ક્રામન્તમ્, ભુંજતે અર્થો ભુંજાનઃ તમ્ ભુંજાનમ્, ગુણૈઃ અન્વિતઃ इति ગુણાન્વિતઃ તમ્ ગુણાન્વિતમ્, વિશેષેણ મૂઢાઃ इति વિમૂઢાઃ, જ્ઞાનં एव चक्षुः येषां તે જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥

અર્થઘટ્ટા:

ઉત્ક્રામન્તમ્ સ્થિતમ્ વા ભુંજાનમ્ ગુણાન્વિતમ્ અપિ વિમૂઢાઃ ન અનુપશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ પશ્યન્તિ ॥

અન્વયાર્થ

એક શરીર છોડી બીજામાં જવું, શરીરમાં સ્થિત થવું અથવા વિપયોને ભોગવતા ત્રણે ગુણો યુક્ત એવા આત્માને પણ અજ્ઞાની મૂઠ બેઈ શકતા નથી. પણ જ્ઞાન-નેત્રવાળા પુરુષો બેઈ શકે છે. ઇતિ.

ટીકા

એ પ્રકારે દેહમાં રહ્યો છતો, દેહથી બહાર નીકળતો છતો, બીજા દેહને પ્રાપ્ત થયો છતો, સુખદુઃખ મોહરૂપ એવા મરત્વ, રજસ્, તમસ્ ગુણો વડે યુક્ત છતો, એવી તે સર્વ અવસ્થાઓમાં એ આત્મા જણાય તેમ છે. છતાં દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ એવી ભોગ-વાસનાઓથી જેનાં ચિત્ત આસક્ત થયાં છે તેથી અંધ પુરુષોની પેઠે તેવા પુરુષો એ આત્મસ્વરૂપને બેઈ શકતા નથી. પણ જે પુરુષો જ્ઞાનચક્ષુવાળા છે તે બેઈ શકે છે. જવું, આવવું, સ્થિર થવું, ભોગ ભોગવવા વગેરે જે ક્રિયાઓ છે તે શરીરોદ્ધિ ઉપાધિને લીધે છે, પણ જ્યારે ઉપાધિઓનો સંબંધ છૂટી જાય છે ત્યારે તો સન્નિવહાનંદ સ્વરૂપ જે છે. જેમ ઘટનું ગમન, આ-ગમન, જળનું ધાગણ કરવું વગેરે ઘટરૂપ ઉપાધિને લઈને જ છે, પણ ઘટમાં રહેલા ઘટાકાશમાં તે ક્રિયાઓ ત્રણ કાળમાં થતી નથી; તેમજ જન્મમરણ, કર્તાભોક્તા, દર્ષ, શોક વગેરે ધર્મો શરીરના સંબંધથી આત્મામાં દેખાય છે. વસ્તુતાથી સર્વ ગુણ ક્રિયાઓથી રહિત આત્મસ્વરૂપ છે એવો જ્ઞાની પુરુષોનો નિશ્ચય છે. (૧૦)

એ પ્રસંગને વિશેષ નિરૂપણ કરે છે.

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યન્ત્યાત્મન્યવસ્થિતમ ।

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યન્ત્યચેતમઃ ॥૧૧॥

પદ્મચ્છેદઃ

યતન્તઃ યોગિનઃ ન ણમ્ પશ્યન્તિ આત્મનિ અવસ્થિતમ યતન્તઃ
અપિ અકૃતાત્માનઃ ન ણમ્ પશ્યન્તિ અચેતમઃ ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ

યતન્તિ તે યતન્તઃ, યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ, અકૃતઃ
આત્મા યેષાં તે અકૃતાત્માનઃ, ન વિચિન્તે ચેતાંમિ યેષાં તે અચેતમઃ ॥

અન્વયાઃ

ન યતન્તઃ યોગિનઃ ણમ્ આત્મનિ અવસ્થિતમ પશ્યન્તિ
અકૃતાત્માનઃ અચેતમઃ યતન્ત અપિ ણમ્ ન પશ્યન્તિ ॥

અન્વયાથ

અને પ્રયત્ન કરનારા યોગીએ એ આત્માને પાતાની
બુદ્ધિમાં સ્થિર રાહિલા બુદ્ધિ છે. શમ, દમાદિ સંસ્કારથી
રહિત છે મન જેનું, અને અવિવેકી એવા પુરુષો યત્ન
કરતા છતાં પણ એ આત્માને કેન્દ્ર શકતા નથી. છતિ.

ટીકા

પાતાની શુદ્ધ બુદ્ધિમાં પ્રકાશિત એવા આત્મસ્વરૂપને ધ્યાનાદિ
સાધનો વડે પ્રયત્ન કરતા એવા યોગી પુરુષો અપેક્ષા કેવ
દેખે છે. અને યજ્ઞાદિ બાહ્ય સાધનો વડે નથી શુદ્ધ કર્યું અંતઃ-
કરણ તે આત્મ, તેથી જ વિવેકશૂન્ય એવા પુરુષો તે આત્મ-
સ્વરૂપને કેન્દ્ર શકતા નથી. અર્થાત્ જે પુરુષો ચતુષ્ઠય સાધનમંપન્ન
થઈ શ્રવાણ, મનન, વિદિધ્યાગતપૂર્વક “તત્ત્વમસિ” ગદાવાક્યના

અર્થને અપરોક્ષ કરીને પછી પોતાની મલ, વિક્ષેપથી રહિત એવી શુદ્ધ બુદ્ધિમાં પ્રકાશિત એવા આત્મસ્વરૂપને હસ્તામલકવત્ દેખે છે; અને જે ઉપર કહેલાં સાધનોથી રહિત છે, તેમ આજ્ઞના દાન, તપ, યજ્ઞ, અગ્રુજ ઉપામના વગેરે કાંઈપણ સાધના કર્યા નથી તેમ નિષ્કામ કર્મથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું નથી, એવા અનધિકારી પુરોષ પ્રયત્ન કરતા છતાં તે આત્મસ્વરૂપ સમીપે છતાં ઘણે દૂર હોય તેમ દેખી શકતા નથી. કેમકે તેઓ પાપાણુ તુલ્ય હૃદયવાળા છે. ૐ (૧૧)

હવે જે પદ સર્વને પ્રકાશ કરનાર છે, આદિત્યાદિ પાણુ જે વેળખત પદને પ્રકાશવાને અમર્થ નથી, જે પદને પ્રાપ્ત થએલા સુમુક્તિઓ કરી સંસારમાં આવતા નથી, જે પદને ઉપાધિના બંદને લઈ જીવેલી પૃથક્ પૃથક્ કલ્પના થઈ ગદાકાશમાં ઘટાદિ ઉપાધિને લઈ ઘટાકાશાદિ કલ્પના થાય છે, તેમ જીવેલી કલ્પના જે પદના સ્વરૂપમાં થઈ છે તે અત્મસ્વરૂપનું સર્વોત્તમપાણું અને સર્વ વ્યવહારનું આધિષ્ઠાનપાણું દેખાડવા માટે પોતાની વિભતિ ગોષ્ઠોપમાં ચાર વ્યેત્રે વડે દેખાડે છે.

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્દાસયતેઽમ્બિલમ ।

યચ્ચન્દ્રમપિ યચ્ચાગ્રો તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ

યત આદિત્યગતમ્ તેજઃ ક્ષરત મામયતે અમ્બિલમ્ યત ચ ચન્દ્રમપિ યત ચ અગ્રો તત્ તેજઃ વિદ્ધિ મામકમ ॥

વ્યુત્પત્તિસમાપ્તઃ

આદિત્યે ગતં ઇતિ આદિત્યગતમ્, ગચ્છતિ ઇતિ જગત્, ન મ્બિલમ્ અમ્બિલમ્, મમ દદમ્ મામકમ ॥

અન્વયા:

યત્ આદિત્યગતમ્ તેજઃ અગ્નિલમ્ જગત્ મામયતે ચ યત્
ચન્દ્રમમિ ચ યત્ અગ્નૌ તત્ તેજઃ મામકમ્ વિદ્ધિ ॥

અન્યથાર્થ

જે સૂર્યમાં રહેલું તેજ સમસ્ત જગતને પ્રકાશે છે,
તેમ જે ચંદ્રમામાં અને જે અગ્નિમાં, તે તેજ તું માંડે જાણુ.

ટીકા

ભગવાન સૂર્ય પોતાનાં કિરણોના તેજથી સમસ્ત જગતને
પ્રકાશે છે તે તેજ (પ્રકાશમતા) સૂર્યની નથી, પણ મારી અં-
તર્યામીની) છે, અને જે તેજ (શીતળ પ્રકાશ) ચંદ્રમામાં છે તે
તેજ ચંદ્રનું નથી, પણ માંડે (આત્માનું) છે. ચંદ્ર તો પરપ્રકાશિત
છે, અને જે તેજ (પ્રકાશ-હિજ્જતા) અગ્નિમાં છે, તે અગ્નિનું
નથી પણ માંડે તેજ છે. અર્થાત્ ખરી રીતે જેતાં સર્વ જગતનાં
વ્યવહાર માત્ર ત્રણ તેજ (સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ)થી ચાલે છે. જે
ત્રણ તેજ હોય નહિ તો જગત અંદર બહાર સર્વત્ર અંધકારમય
થઈ જાય અને સર્વનાં લૌકિક અથવા પારમાર્થિક કાર્યો અંધ
પડી જાય. છતાં તે ત્રણ તેજમાં માંડે ઈશ્વરી તેજ હોય નહિ
તો તે ત્રણ તેજને પણ કંઈ કામનાં નથી. ઈશ્વરી તેજની મત્તાથી
તે ત્રણ તેજનેમાં પ્રકાશ કરવાની શક્તિ છે. વળી તે સૂર્ય અગ્નિ,
ચંદ્રનાં તેજને પરિચ્છિન્ન (એકદેશીય) છે અને માંડે ઈશ્વરી તેજ
અપરિચ્છિન્ન (સર્વદેશીય) છે. જેથી જગતમાં માત્ર તેજને મારી
વિભૂતિરૂપ છે, પ્રકાશ્ય છે અને હું સર્વનો પ્રકાશક છું. (૧૨)

આદિત્યાદિમાં રહેલું તેજ માંડે છે, તેમ પૃથ્વી આદિમાં
પ્રાણીમાત્રને ધારણ કરવારૂપ સામર્થ્યરૂપ પણ માંડે છે તે કહે છે:—

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમંજસા ।

પુણ્નામિ ઔષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વારસાત્મકઃ ॥૧૩॥

પદચ્છેદઃ

ગામ્ આવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામિ અહમ્ ઓંજસા પુણ્નામિ
ચ ઔષધીઃ સર્વાઃ સોમઃ ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ

રસઃ एव आत्मा यस्य सः रसात्मकः ॥

અન્વયાઃ

ચ અહમ્ ગામ્ આવિશ્ય ભૂતાનિ ઓંજસા ધારયામિ ચ રસા-
ત્મકઃ સોમઃ ભૂત્વા સર્વાઃ ઔષધીઃ પુણ્નામિ ॥

અન્વયાર્થ

વળી હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણીઓને બળ વડે
ધારણ કરું છું તેમ રસસ્વરૂપ એવા ચંદ્રમા થઈને સર્વ
ઔષધીઓને પુષ્ટિ આપું છું.

ટીકા

અને પૃથ્વીમાં પૃથ્વીના દેવતાએ પ્રવેશ કરીને પાતાના બળ
વડે પૃથ્વીને ધ્રુવની મૂંડીની પેઠે કરણ એકઠી કરીને પૃથ્વી ઉપર
રહેલા પ્રાણી, સ્થાવરજંગમને હું અંતર્યામી ધારણ કરું છું. એમ
ન હોય તો રેતીની મૂંડી જેમ વેરાઈને જુદીજુદી પડી જાય છે,
તેમ સર્વ પૃથ્વીનાં પરમાણુઓ પૃથકપૃથક થઈ જાય અથવા નીચે
પડીને જળમાં ડૂબી જાય. વળી શ્રુતિ કહે છે કે (યન દ્યૌરગ્રા
પૃથિવી ચ દ્રઢા સદાવધાર પૃથિવીમ્) અર્થે:—“જે પરમાત્મ સ્વરૂપે
કરી અંતરિક્ષ મહા અવકાશવાળું છે, અને પૃથ્વી દૃઢ (કારિન્ય)

ભાવને પ્રાપ્ત થઈ છે. પૃથ્વીને સત્ વસ્તુનો આધાર છે” હત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ મારા-પરમાત્મ સ્વરૂપના આધારને કહે છે. વળી સર્વ રમરવભાવવાળો સોમ-ચંદ્રમારૂપ હું પોતે પરમેશ્વર થઈને સર્વ ઔપધીઓ (ગ્રીહ, યવાદિ) જે જે પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વને પાપાણુશક્તિ તથા સ્વાદશક્તિ હું અંતર્યામી પ્રાપ્ત કહે છું. અર્થાત્ જગતનો રંગ હું પોતે થઈને સર્વમાં રસરૂપે પ્રવેશ કહે છું. ચંદ્રમા પોતાના અમૃતરૂપ રસનો પ્રવેશ કરાવીને સર્વ ઔપધીઓ અથવા લતાવૃક્ષાદિને પુષ્ટિ આપે છે, તેથી ચંદ્રને “દિગ્દરાજ” એ સંજ્ઞા શાસ્ત્રમાં કહે છે. (૧૩)

વળી પણ

અહં વૈશ્વાનરં ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૪॥

પદચ્છેદઃ

અહમ્ વૈશ્વાનરઃ ભૂત્વા પ્રાણિનામ્ દેહમ્ આશ્રિતઃ પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામિ અન્નમ્ ચતુર્વિધમ્ ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ

પ્રાણાઃ સન્તિ યેષાં ત પ્રાણિનઃ તેષાં પ્રાણિનામ્, આસમન્તાનશ્રિતઃ इति આશ્રિતઃ, પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ પ્રાણાપાનો તામ્યાં સમ્યક્ આયુક્તઃ इति પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ, અદતે તત્ અન્નમ્, ચતસઃ વિધાઃ પ્રકારઃ यस્ય તત્ ચતુર્વિધમ્ તત્ ॥

અન્વયાઃ

અહમ્ વૈશ્વાનરઃ ભૂત્વા પ્રાણિનામ્ દેહમ્ આશ્રિતઃ પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ ચતુર્વિધમ્ અન્નમ્ પચામિ ॥

અન્યથાર્થ

હું જઠરાગ્નિરૂપ થઈ પ્રાણીઓના દેહને આશ્રય કરીને
—પ્રાણ-અપાન યુક્ત બનીને ચાર પ્રકારના અન્નને પાચન
કરું છું.

ટીકા

હું હૃદયે વૈશ્વાનર નામના ઉદરમાં રહેનાર જઠરાગ્નિ રૂપ
થઈને સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં અન્તર પ્રવિષ્ટ થઈ પ્રાણ અને
અપાન વાયુ વડે પ્રબળિત થયા છતાં ચાર પ્રકારનાં અન્નને
પાચન કરું છું. શ્રુતિ કહે છે—((અયમગ્નિવૈશ્વાનરો યોડયમન્તઃ પુરુષે
ચેન્નદમન્નં પચ્યતે) અર્થઃ—“જે આ વૈશ્વાનર અગ્નિ અંતર પુરુષમાં
રહે છે. જેણે કરી આ અન્ન પચે છે” એવાદિ શ્રુતિથી પ્રવૃક્ત
કથન માત્ર છે. ૧ ભક્ત્ય, ૨ ભોજ્ય, ૩ લેહ્ય ૪ યોગ્ય. એટલે
જે દાંત વડે ટૂકડા કરી ખાય તે ભક્ત્ય કહેવાય. માત્રપડા
વગેરે. તેને ચર્ચ્ય (ચાવવું) પણ કહે છે. જેને હૃદય વડે ચાતવ
કરી ગળી જવાય, દાંતનો ઉપયોગ થોડો આવે તે અન્ન ભોજ્ય
કહેવાય. દૂધપાક વગેરે. તેને પેચ પણ કહે છે. જેને હૃદય ઉપર
મજાને રસરૂપ કરી ગળી જવાય તે લેહ્ય કહેવાય. ગોળ, સાકર
આશ્ર વગેરે. જે પદાર્થને દાંત વડે તોડી રસઅંશને ગળી ગયા
બાદ અગાર બાક કાઢી નાખવામાં આવે તે યોગ્ય (ચૂસીને)
કહેવાય. શેણી વગેરે. આવી રીતે અન્નના ચાર પ્રકાર શાસ્ત્રમાં
કહ્યા છે માટે જે અગ્નિ ભોક્તા વૈશ્વાનર છે, અને જે ભોજ્ય
(ખાવા યોગ્ય) અન્ન ભોમ—ચંદ્ર છે, માટે અગ્નિ—સામ એ અંત
આ સર્વ છે. એવી ભાવના રાખી જે કોઈ અન્ન ભોજન કરે
છે તેને અન્નના દોષો લેવાયમાન કરતા નથી. માટે ભોજન

કરનાર પુરુષે અન્નમાં અને પાતાના ઉદરમાં જરૂરશિંગે અગ્નિ-
સામાત્મક ભાવના રાખવી. (૧૪)

૫૫ી કહે છે:—

સર્વમ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ।
વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યો વેદાન્તકૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ ॥૧૫॥

પદ્મચલેદ:

મર્વમ્ય ચ અહમ્ હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ મત્તઃ સ્મૃતિઃ જ્ઞાનમ્ અપોહનમ્
વેદૈઃ ચ સર્વૈઃ અહમ્ એવ વેદ્યઃ વેદાન્તકૃત્ વેદવિત્ એવ ચ અહમ્ ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસા:

મૃત અનેન વિશ્વે इति सर्वं तस्य सर्वम्य, सम्यक् निविष्टः
सन्निविष्टः, मन इति मत्तः, वेदितुं योग्यः वेदः, वेदानां अन्त.
वेदान्तः तं करोति इति वेदान्तकृत्, वेदान् वेत्ति इति वेदवित् ॥

અન્વયા:

ચ અહમ્ મર્વમ્ય હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ મત્તઃ સ્મૃતિઃ જ્ઞાનમ્ ચ
અપોહનમ્ ચ સર્વૈઃ વેદૈઃ વેદ્યઃ અહમ્ એવ વેદાન્તકૃત્ ચ વેદવિત્
એવ અહમ્ ॥

અન્યથાર્થ

અને હું સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં આરી રીતે પ્રવેશ
કરીને રહ્યો છું. મારાથી જ સ્મૃત-જ્ઞાન થાય છે, અને
તે બેનું વિસ્મરણ થાય છે. તેમ સર્વ વેદો વડે જાણવા
યોગ્ય હું જ છું. તત્ત્વજ્ઞાનનો કર્તા તથા વેદોને જાણનાર
પણ હું જ છું. ઇતિ.

ટીકા

સર્વે અત્માથી તે સ્થાવર પ્રાણીમાત્રના હું આત્મારૂપ છું, જતાં સર્વના હૃદયમાં (બુદ્ધિમાં) પ્રવેશ કરીને રહ્યો છું. શ્રુતિ- (સપ્તઋષિપ્રવિષ્ટઃ અનેન જીવેનાન્મિનાનુ પ્રવિશ્યનામરૂપે વ્યાકરવાણિ) અર્થ:—“તે પરમાત્મા દેવે આ શ્રુતિરૂપે બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કર્યો છે. આ શ્રુતિરૂપ આત્માના પ્રવેશ કરીને નાગ અને રૂપધારણ કરે છે” મત્યાદિ શ્રુતિઓ એ અર્થને કહે છે. એથી હું આત્માથી પ્રાણીમાત્રને યોગ્ય એવી સ્મૃતિ એટલે પૂર્વ અનુભવ કરેલા પદાર્થોની યાદી રૂપ વૃત્તિ તથા મારાથી જ જ્ઞાન એટલે પદાર્થ અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થએલ વૃત્તિ. એ સ્મૃતિ અને જ્ઞાન પુણ્યવાન પુરુષોને થાય છે, તે મારાથી. અને તે સ્મૃતિ અને જ્ઞાન એ જેની વિસ્મૃતિ (ભૂલી જવું) એ પાપીઓને થાય છે, તે પાપના ફળથી થાય છે, તે પણ મારાથી જ. આ પ્રકારે પોતાની શ્રુતિરૂપતા કથન કરીને પોતાની અત્મરૂપતા કહે છે. કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ કાંડરૂપ સર્વ વેદો વડે હું પરમાત્મા જાણવા યોગ્ય છું. વેદાન્તકૃત્ વેદાન્તના અર્થના સંગ્રહાયના પ્રવર્તક વેદવ્યાસ રૂપે પણ હું છું. ત્રણ વેદવિત એટલે કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ, જ્ઞાનકાંડ રૂપ મંત્રભાગ. આત્મણુભાગ રૂપ સર્વ વેદાના અર્થને જાણનાર પણ હું છું અથોત શ્રુતિરૂપે પણ સ્થુળ-સૂક્ષ્મ સંવાતને જાણનાર પણ માંડે સ્વરૂપ છે. અને અંતર્ગામી રૂપે પણ સ્થાવર-જંગમ જગતરૂપે પણ માંડે સ્વરૂપ છે. મારા વિના ચત્કચિત્ સ્થાન આલી નથી. (આથી શ્રી ભગવાને પોતાની અખંડ વ્યાપકતા બતાવી છે.) (૧૫)

એ પ્રકારે ઉપાધિ સંહિત આત્મ સ્વરૂપને કરીને ક્ષર અને અક્ષર શબ્દ-વાચ્ય, કાર્યકારણઉપાધિ એથી સંહિત એવું નિ-

અપાધિક શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપનું રૂપા વંડ શ્રી ભગવાન અર્જુનના પ્રતિ પ્રતિપાદન કરે છે. પણ સ્લોકો વંડ:-

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર एव च ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ

દ્વૌ દ્વૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરઃ ચ અક્ષરઃ, એવ ચ ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થઃ અક્ષરઃ ઉચ્યતે ॥

વ્યુત્પત્તિસમાસઃ

ક્ષરતિ ઇતિ ક્ષરઃ ન ક્ષરઃ અક્ષરઃ, કૂટઃ દ્વ તિષ્ઠતિ ઇતિ કૂટસ્થઃ અથવા કૂટઃ માયા તસ્મિન તિષ્ઠતિ ઇતિ કૂટસ્થઃ ॥

અન્વયાઃ

લોકે દ્વૌ દ્વૌ પુરુષૌ એવ ક્ષરઃ ચ અક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ ક્ષરઃ કૂટસ્થઃ અક્ષરઃ ઉચ્યતે ॥

અન્યથાર્થ

આ લોકમાં આ બે પુરુષો છેઃ ૧. ક્ષર, ૨. અક્ષર. તેમાં સર્વ બ્રહ્માદિ સ્થાવર સુધીનાં શરીરો ક્ષર અને લુપ્તારની અંશુની પેઠે અચલ આત્મા કૂટસ્થ-અક્ષર કહે છે. ઇતિ.

ટીકા

લોકને વિષે પ્રસિદ્ધ એવા બે પુરુષો છેઃ ક્ષર અને અક્ષર. તેમાં ક્ષર એટલે વિનાશી સર્વ પ્રાણુવાળા પ્રાણીઓ સુપ્રાપ્તિમાં. પ્રત્યયમાં અને કેવલ્યમાં, તેનાં કર્મોનો ક્ષય થયે છે તે ઉપાધિના નાશ થયેથી નાશ સ્વભાવવાળો બ્રહ્મના પ્રતિગિયમન એવ

જાણવે. જગના પ્રાણિયની ખેડ, અને બીજે અક્ષર એટલે
કૂટસ્થ, નિર્વિકાર, શુદ્ધ-સાત્વિક ગાયારૂપ ઉપાધિ છે જેની એવા
કારણ અભ. યિય (સૂર્ય) સ્થાનીય એટલે યિય જે સૂર્ય તેના
નાશ કદિપણ થતો નથી. તેમ અભસ્વરૂપ અક્ષરના કદિપણ
નાશ થતો નથી. વગા ઉપાધિ (માયા)ના દોષને નાદિ વશ
થએલા તેથી જ પાતાના યથાર્થ સ્વરૂપથી કદાપિ કારે નાદિ
માટે અક્ષર છે. અર્થાત આ સંસારમાં જે રાશી-સમુદ્ધ (દગલા)
છે, એક કાર્યરૂપ અને બીજે કારણરૂપ. કાર્ય સમુદ્ધરૂપ રાશી
સમસ્ત કાર્યમાત્રરૂપ જે વિનાશી તે કારે જાણવે. અને કૂટસ્થ
અક્ષર એટલે કૂટ એટલે શુદ્ધ માયાના દગલા. અર્થાત યથાર્થ
વસ્તુને લોકનાર અને અયથાર્થ (અસત્ય) વસ્તુને પ્રત્યક્ષ બતાવનાર
એવી માયા. આપણુ-વિક્ષેપ એ જે શક્તિ રૂપે સ્થિત કૂટ
જાણવું. તે કૂટમાં સ્થિત માયાને શક્તિ આપનાર કારણ ઉપાધિરૂપ,
અને સંસારના બીજરૂપે જેની અનંત શક્તિ છે, એવા ભગવાન
કૂટસ્થ એ અક્ષર કહેવાય. (કાર્ત્ત શાસ્ત્રકારોના આવા મત છે
કો-ક્ષર એટલે અચેતન (જડવર્ગ) અને કૂટસ્થ એટલે જીવ
તે અક્ષર કહેવાય. પણ એ મત ગરાબર નથી. કેમકે જીવને
લેવત એવા નામથી પુરષોત્તમ કહેવાના છે, માટે જીવ, અક્ષર
થઈ શકે નહિ. માટે કાર્ય કારણ ઉપાધિ રૂપ એ જે જડની
સમાન જ છે.

શ્રી ભગવતપ્રવચ્ચપાદ શ્રીમન્છંકરાચાર્ય ભગવાન ભાષ્યકારે
એ પ્રકારે ભાષ્યમાં કહ્યો છે, તેને અનુસારે જાણાવેલ છે. (૧૬)

એ પ્રકારે કાર અને અક્ષર એ જે થી વિત્રક્ષણ કાર-
અક્ષર એ જે ઉપાધિનો જેમાં સ્પર્શ નથી, એવા નિત્ય, શુદ્ધ,
શુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવસ્વરૂપને કહે છે:

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईश्वरः ॥૧૭॥

પદચ્છેદઃ

ઉત્તમઃ પુરુષઃ તુ અન્યઃ પરમાત્મા इति ઉદાહૃતઃ યઃ લોકત્રયમ્
આવિશ્ય વિભર્તિ અવ્યયઃ ईश्वरः ॥

व्युत्पत्तिममासाः

પરમશ્વાસૌ આત્મા ચ પરમાત્મા વા પરમઃ આત્મા यस્ય સઃ
પરમાત્મા, લોકાનાં ત્રયં इति લોકત્રયમ્, ન વિદ્યતે વ્યયઃ यस્ય
સઃ અવ્યયઃ, ईष्टे असौ ईश्वरः ॥

अन्वयाः

તુ પરમાત્મા इति ઉદાહૃતઃ ઉત્તમઃ પુરુષઃ અન્યઃ યઃ અવ્યયઃ
ईश्वरः લોકત્રયમ્ આવિશ્ય વિભર્તિ ॥

अन्वयार्थ

પરંતુ પરમાત્મા એ નામથી કહેવાતા સૌથી શ્રેષ્ઠ
પુરુષ અન્ય જે અવિનાશી ईश्वर ત્રણ લોકમાં પ્રવેશ થઈ
સર્વને ધારણ કરે છે.

टीका

સૌથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ તે અન્ય (બીજા) અત્યંત વિશીષ્ટ છે,
જે ક્ષર અને અક્ષર બંનેના પ્રકાશક ચેતન છે. જેને અન્નમય,
પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચકોણ
અવિદ્યાર્થી કલ્પના થએલા એ સર્વથી પરમ ઉદ્દૃષ્ટ અકલ્પિત
છે તેથી તેને પરમાત્મા એમ કહે છે. (ब्रह्मपूच्छप्रतिष्ठा) સર્વ
પ્રાણી માત્રના પ્રત્યક્ષ ચેતન્ય છે, માટે વેદાન્તને વિષે તેને

પરમાત્મા કહે છે, જે પરમાત્મા મૂર્મૂવ.સ્વઃ એવું સર્વ જગતમાં
ખેતાની માયાશક્તિ તુંડ પ્રવેશ કરીને સત્તા સ્ફુર્તિને આપતા
છતા ધારણ કરે છે—પોષણ કરે છે. વળી તે કેવા છે; સર્વ
વિકાર જાયતે । અસ્તિ । વર્ધતે । વિપરિણમતે । અપક્ષીયતે । નશ્યતિ ।
મૃત્યાદિથી રહિત છે. સર્વના નિયંતા નારાયણ છે, તેથી ઉત્તમ
પુરુષ અન્ય છે એમ ભગવાન કહે છે. અર્થાત્ તે ઉત્તમ પુરુષ,
ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને રહેલા છે, જ્યાં
અર્વજત્વાદિ ઈશ્વર ધર્મો તથા અદ્યજત્વાદિ જીવ ધર્મો એ બંનેના
વિકારધર્મોને પ્રાપ્ત થતા નથી. (૧૭)

ક્ષર, અક્ષરથી અન્ય, એવી રીતે કહી, તે ઈશ્વર સ્વ-
રૂપને પુરુષોત્તમ એ નામથી કથન કરવા માટે એ પ્રકારના
પરમેશ્વર હું ખોતે જ છું એ કહેવાને માટે ખોતે કહે છે:--

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥૧૮॥

પદચ્છેદઃ

यस्मात् क्षरम् अतीतः अहम् अक्षरात् अपि च उत्तमः अतः
अस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

व्युत्पत्तिममामाः

अति अतीत्य गतः अतीतः पुंषि सीदन्ति ते पुरुषाः पुरुष
उत्तमः पुरुषोत्तमः ॥

अन्वयाः

यस्मात् अहम् क्षरम् अतीतः च अक्षरात् अपि उत्तमः अतः
लोके च वेदे पुरुषोत्तमः प्रथितः अस्मि ॥

અન્યથાર્થ

એ કારણથી હું ક્ષરથી ઉત્કૃષ્ટ છું, તેમ અક્ષર પુરુષથી પણ ઉત્તમ છું, તેથી લોકમાં તથા વેદમાં પુરુષોત્તમ પ્રસિદ્ધ છું. ઇતિ.

ટીકા

અક્ષરરૂપ ડિપાધિથી ઉત્કૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ), અવરૂપ એતન દેવાથી તેનાથી પણ ઉત્કૃષ્ટતર (અતિશ્રેષ્ઠ) માતા ડિપાધિવાળો સ્વતંત્ર દેવાથી, અને તેનાથી પણ ઉત્કૃષ્ટતમ (અતિશ્રેષ્ઠથી શ્રેષ્ઠ) સર્વે ડિપાધિથી રહિત દેવાથી, કાર્યરૂપ દેવાથી, વિનાશી માયામય એવું સંસારવૃક્ષરૂપ ક્ષર તેનાથી પણ હું અતીત (એની દશામાં) રહેનાર પરમેશ્વર છું. અને, અક્ષરથી એટલે સંસારવૃક્ષના બીજરૂપ સર્વનાં કારણથી પણ ઉત્તમ (શ્રેષ્ઠ) છું. એથી ક્ષર અને અક્ષરરૂપ પુરુષપણની ડિપાધિઓ વહે કહેવાતા વેદોમાં હું ઉત્તમ છું. એ કારણેને કારણે લોકો તથા વેદો તથા પુરુષોત્તમ એ નામથી પ્રખ્યાતિ પામ્યાં છું. વેદમાં (મ ઉત્તમઃ પુરુષઃ) વેદમાં કવિદ્રાવ્યાદિમાં (દર્શયૈશ્વકઃ પુરુષોત્તમોત્તમઃ) કલ્યાદિ પ્રમાણેના વેદમાં, (સંસારમાં) વેદમાં પ્રસિદ્ધ છું. (૧૮)

એ નામનું જ્ઞાન થવું, તેનું દુષ્ણ ભક્તિ છે તે કહે છે:

યો મામેવમસંમૃદો જાનાતિ પુરુષોત્તમસ ।

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥૧૯॥

પદચ્છેદ:

યઃ મામ્ એવમ અસંમૃદઃ જાનાતિ પુરુષોત્તમસ્ યઃ સર્વવિદ્
ભજતિ મામ્ સર્વભાવેન ભારત ॥

વ્યુત્પત્તિસમાપ્તઃ

સમ્યક્ મૂઢઃ સંમૂઢઃ ન સંમૂઢઃ અસંમૂઢઃ સર્વે વૈત્તિ રૂતિ સર્વવિત્, સર્વશ્રામૌ ભાવશ્ચ સર્વભાવઃ તેન સર્વભાવેન ॥

અન્વયાઃ

ભારત યઃ અસંમૂઢઃ મામ્ એવમ્ પુરુષોત્તમમ જાનાતિ મઃ સર્વવિત્ મામ્ સર્વભાવેન ભજતિ ॥

અન્વયાર્થ

હૈ ભારત ! જે પુરુષ વિવેકજ્ઞાન સુક્ત થઈને મને એ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ રૂપે જાણે છે, તે સર્વ જાણનાર થયો છતાં મને સર્વ પ્રકારના ભાવો વડે ભરે છે.

ટીકા

હૈ ભારત' (મા—અહમ્ વડે ન તેમાં રત—પ્રીતિવાળા) હૈ અર્જુન ! જે પુરુષ અસંમૂઢ (વિવેકજ્ઞાનવાળા) તે એમ ન જાણે જે આ કહેનાર પાળે એક મનુષ્ય છે. આપણા જેવા છે. અને કૃપણ એવું નામ ધારણ કરનાર પ્રાકૃત (માધારણ) મનુષ્ય છે. આ પ્રમાણે સંમાદ (મહાપણા)થી રહિત એવો અસંમૂઢ એટલે એ કૃપણ સાક્ષાત્ હૈશ્વર છે. એમ જાણનારો પુરુષ પુરુષોત્તમરૂપ મને ભરે છે. આરાધન કરે છે. તે એવજ પુરુષ સર્વોત્કૃષ્ટ મને જાણે છે. અને સર્વ ભાવ એટલે પ્રેમલક્ષણરૂપ ભક્તિયાગ વડે ભરે છે. તેથી જ મેં—શ્રી કૃષ્ણ પાછળના અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે. (સાંતવ્યાંડવ્યામિત્તારેણ ભક્તિયોગેન મેવંતે । મગુણાન્મમતીત્યેતાન બ્રહ્મમૂયાય વલ્પંતે ॥) અર્થે:—“જે અધિકારી પુરુષ અનન્ય ભક્તિ-યાગ વડે મને (મગુણ) બ્રહ્મને મેવં (પ્રેમ—લક્ષણા ભક્તિથી આરાધન કરે) તે પુરુષ સર્વ માયાના ગુણોને હિલંબન કરીને

अत्मस्वर्गी मारा स्वर्गने पागे छे” गाटे पुरुषोत्तम स्वर्गे
भगे व्यापक ज्ञाने पागे ओक व्यक्तिने अथवा आत्मज्ञ स्वभाव
पगेने तो त्याग करी मारी उपामना करे. (१६)

इये अध्यायना अर्थने स्तुति करता ज्ञा उपगोदान (समाप्त)
करे छे.

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्मयात्कृतकृत्यश्च भाग्न ॥२०॥

पदच्छेदः

इति गुह्यतमम् शास्त्रम् इदम् उक्तम् मया अनघ एतद् बुद्ध्वा
बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यः च भाग्न ॥

व्युत्पत्तिसमाप्ताः

गूढितुं योग्यं गुह्यम् अतिशयेन गूढं इति गुह्यतमम्, न विद्यते
अधं यस्मिन् सः अनघः तत् संबुद्धो हे अनघ ! बुद्धिः अस्ति अस्य
इति बुद्धिमान्, कृतं कृत्यं येन सः कृतकृत्यः ॥

अन्वयाः

हे अनघ इति इदम् गुह्यतमम् शास्त्रम् मया उक्तम् भाग्न एतत्
बुद्ध्वा बुद्धिमान् च कृतकृत्यः स्यात् ॥

अन्वयार्थः

हे निष्पाप अर्जुन ! ओ प्रभाणे आ अत्यंत गुप्त
राजवा योग्य शास्त्र में श्री कृष्ण ने तैलें कह्युं हे भारत !
(भरत वंशज) ओ शास्त्रने ज्ञानीने बुद्धिवाणे पुरुष कृत-
कृत्य (कृतार्थ) थाय छे. इति.

હે અનન્દ! (નિર્વ્યસન) અર્જુન! આ અતિ રહસ્યમય ગુહ્યશાસ્ત્રતમારા પ્રત્યે કહ્યું. વિચારદષ્ટિથી તો આ અષ્ટાદશાધ્યાયી (અઠાર અધ્યાયવાળી સમગ્ર ગીતાનું નામ શાસ્ત્ર છે, તોપણ આ ૧૫ માં અધ્યાયમાં સદાગા ગીતાશાસ્ત્રના અર્થને દેખાડ્યો છે. જેમકે કાર્યકારણ વિભાગ, સંસારવૃક્ષનું સ્વરૂપ અને તેનું અનિત્યપણું, ભગવાનની વિભૂતિ, સર્વ વેદો વડે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ યોગ્ય પાતાનું સ્વરૂપ એ સર્વશાસ્ત્રનો અર્થ આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યો છે. માટે આ અધ્યાયને શાસ્ત્ર એવું નામ આપ્યું છે.) આ અતિ ગુહ્ય રહસ્યને જ્ઞાતીને પુરુષ આત્મજ્ઞાની થાય. તેણે સર્વ કરવા યોગ્ય કયું, કરીથી કંઈપણ કર્તવ્ય રહે નહિ. કારણકે વિશેષ (ઉત્તમ) કૃતિમાં જન્મ થયો તેણે કરીને સાધનસંપન્ન થઈને સર્વ ભગવત્તત્ત્વ વિદિત થાય. તે વિના કર્તવ્ય (કર્મ)ની પરિસમાપ્તિ થવી કહિત છે અને તે વિના ભગવત્તત્ત્વ જ્ઞાનવું અર્પિત કહિત છે. હે ભારત! અને હે અનન્દ! એ એ સંબોધનથી એ અર્થમૂલ્યનું કરે છે કે હે અર્જુન! તું તો મહા કુશમાં જન્મ પામ્યો છે. તમારો જ્ઞાન તું પાતે અનેક દોષો (પાપો)થી રહિત છે. માટે કૃતિમાં ગુણ અને પાતાના સ્વાભાવિક ગુણ એ એ ગુણ વડે કૃતકૃત્ય થઈ જાશે. એમાં કંઈ કહેવાનું નથી. કીંતુ

ૐ (૨૦)

મમાસિ મંગલમ

કારુણ્યતો નરવદાચરતઃ પરાર્થાનિ

પાર્થયિ બાંધિતવતો નિજમીશ્વરત્વમ્।

મચ્છિત્સુખૈકવપુષઃ પુરુષોત્તમમ્ય

નારાયણમ્ય મહિમા ન હિ માનમેતિ॥

અર્થ-કરુણાથી મનુષ્યની પેઠે પરોપકારને આત્મરણ કરતા
એવા અને અર્જુન સ્વભક્ત પ્રતિ પોતાના ઈશ્વરપણનો ઘોષ
આપતા એવા અને અસ્થિદાનંદ એક સ્વરૂપવાળા એવા શ્રી
પુરુષોત્તમ નારાયણ સ્વરૂપના મહિમામાં અન્ય કોઈ પ્રમાણની
જરૂર નથી. પ્રતિ ૐ જિવમ ॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાયાં ગૃજરભાષાટીકાયાં સ્વામી

રેવાનન્દવિર્ગચિતાયાં પુરુષોત્તમચાંગો નામ

પદ્મદર્શોઽધ્યાયઃ સમાપ્તઃ દ્વિતિઃ ૐ ॥

ત્રિ.

સ્વામીશ્રી રેવાનન્દગિરિ

સંવત ૧૯૪૨ ગૌર શુક્લ તૃતીયા મંદવાનરે

સંન્યાસાશ્રમ-સાણંદ

संक्षिप्तं भाषात्म्यम्

अथ श्रीमद्भगवद्गीतानुं संक्षिप्तं भाषात्म्यम्

गीताशास्त्रमिदं पुण्यं पठेन प्रयतः पुमान् ।

विष्णोः पदमवाप्नोति भयशोकादिवर्जितः ॥१॥

अर्थः - ज्या पवित्र गीताशास्त्रेण के पुरुष सावधान थकी पाठ करे ते भय, शोकादिथी रहित थकीने विष्णु परमात्माना पदमे पावे छे. (१)

मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिनेदिने ।

सकृद्गीताम्भमि स्नानं संसारमलनाशनम् ॥२॥

अर्थः - पुरुषाणा भगने नाश करनेकर जलानुं स्नान दिनप्रतिदिन करने पडे छे. गीताउपी जलाने विषे अक जल पयत स्नान करे (पाठ करे) ते संसारउपी भगने नाश थाय छे. (२)

भारतामृतमर्वम्ब विष्णोर्वक्त्राह्निनिःसृतम् ।

गीतागंगोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥३॥

अर्थः विष्णु (श्रीकृष्ण)ना मुखारविहरी धाराउपे नीक्येद्रु अने वायनाउपे अमृतनुं सर्वेण (सारउप) अने गीताउप गंगादक (गंगाजलानुं) पान करीने पुनः (इसी) जन्म प्राप्त थना नथी. (३)

यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम् ।

तत्राहं निश्चितं पृथिवि निवसामि सर्वदेव हि ॥४॥

अर्थः - जे इहाणे गीताना विचार थाय छे, तेग ज्या पढ़न, पाठन, श्रवण थाय छे, त्या हे पृथिवी हे निश्चय करे जइरे जवाम्य करे छे. (४)

ચિદાનન્દેન કૃષ્ણેન પ્રોક્તા સ્વમુખતાંઽર્જુનમ ।

વેદત્રયી પરાનન્દા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનસયુતા ॥૫॥

અર્થ:—ઐ ગીતા ચિદાનંદ સ્વરૂપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે સ્વમુખશ્રી
અર્જુનને કહી છે, તેથી ઐ ત્રય વેદરૂપ, પરમ આનંદસ્વરૂપ
અને તત્ત્વાર્થજ્ઞાનશ્રી ભરેલી છે. (૫)

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं कर्माति यः ।

स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥६॥

અર્થ:— જે પુરુષ ઐ ગીતાના માહાત્મ્ય અલિપ્ત પાઠ કરે છે,
તે તેના કૃપાને પ્રાપ્ત થાય છે અને દુર્લભ ગતિ જે મોક્ષ તેને
પ્રાપ્ત થાય છે (૬)

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं मनातनम ।

गीतान्ते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत ॥७॥

અર્થ:— જે પુરુષ ગીતાનો પાઠ કરી પછી મેં કહ્યો ગીતાના આ
મનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે તે તેમાં ચરિત્રા કૃપાને પ્રાપ્ત
છે. (૭)

इति श्रीगीतासाहाय्यं संपूर्णम् ॥

समाप्ति मंगलम्

श्री गीता सत्संग समाजमां कथासमाप्ति पछीनु मंगलम्

“श्रीकृष्ण गोविन्द हरे मुरारे,
हे नाथ नागायण वासुदेव.” (पांथ वपन)
अच्युतं केशवं रामनारायणं
कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् ।
श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं
श्रीजानकीनाथकं रामचन्द्रं भजे ॥

समूह प्रार्थना

नमोऽम्बुनन्ताय सहस्रमूर्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटियुगधारिणे नमः ॥

विधि

नमस्तनूय देव विधिना विधाता
प्राणम् प्रेम थरी प्राणतन्त्रना ॥
विना नाथ नथी अन्य मुक्तिदाता,
परित्राणु करे माडे पिता-माता. १
त्रिविध ताप कृपानाथ सर्व कोषा,
दयासिंधु दिव्य ज्ञान मन आंषा;
तमे पुरणु अत्त परम उपकारी.
नमी डरे हु प्रभु प्रार्थना तगारी. २

सन्तुष्टं तमे सृष्टि सङ्ग धारा,
 मदा संगत गतिमा प्रभु तमारो;
 सदाशान्ति तमे सान्निधे पदारो,
 इषादृष्टि इरी इष्टनं निवारो. ३
 लयदां जेतुं त्यां शक्ति सङ्गल भासे,
 परम लयाति सङ्गल विश्वमां प्रकाशे;
 सदा आनन्दे स्वप्न जीत गाडे,
 प्रेमकुसुम यरणपङ्कजं वधाचुं. ४

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

श्री रामध्वन, संकीर्तनम् (गान वणन)

‘राम राम रामा हरे राम रामा, राम राम रामा नमोपति रामा’

श्री गीता सत्संग समाज

संन्यासाश्रम-साण्डे

संवत् १८८२ पाप शुद्ध पूर्णिमा पुनवार

શ્રી રેવેશ્વર મહાદેવની આરતી

જય રેવેશ્વર સ્વામી! પ્રભુ રેવેશ્વર સ્વામી! (૨)

નિર્ગુણ સગુણ સ્વરૂપ (૨)

વંદો શિર નામી, જયદેવ મહાદેવ. ૧

નારદ સારદ શેષ નિરંતર ગાવે ગુણ ગેના (૨)

નંદો ભૂંગી ગિરિજા (૨)

નિમચરણે જનકે, જયદેવ મહાદેવ. ૨

સગાચર જ્ઞાનંદ રૂપ સદોદિત શરણાગત રક્ષક (૨)

કમળાકર હર શેખે (૨)

નૌમિ તવ ચરણે, જયદેવ મહાદેવ. ૩

વિશ્વનાથ વિશ્વંભર સુરવંદિત સર્વે (૨)

ત્વે માં પાત્રય નિત્યં (૨)

વરદાભયહસ્તં, જયદેવ મહાદેવ. ૪

કેલાસે વટવ્રક્ષ સમીપે ગદ્ગાસન ધારી (૨)

ધ્યાન નિરંતર ધરતા (૨)

જય જય અવધારી, જયદેવ મહાદેવ. ૫

પંચ આરતી પંચાનનનો જો દોહો ગાશે (૨)

રેવાનંદ પરમ પદ (૨)

મોક્ષે મંચરશે, જયદેવ મહાદેવ. ૬

આજુઠાં મંથન પદ્મપતા વૈશાખ સુદ પાને આમવાર

मुद्रक • जयुभाई रावत, इमार प्रिन्टरी १४५४ रायपुर अमहाबाद
प्रकाशक • श्री साजुह गीतासत्संगसमाजना सभ्य
श्रीमान् गीविहराम सेवहराम रावण

શ્રી વેદાન્ત મિદ્ધાન્ત સારસંગ્રહ

વેદાન્તનું અનુપમ પુસ્તક. તેના મિદ્ધાન્તો-યોગ્ય
વિવેચન સાથે. ગુજરાતી સરળ ભાષાંતર. પાકું
પૃ. ૬૬. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪૦ + ૩૭૦. ભગવાન શ્રી-
મન્નંદકરાચાર્ય તથા અનુવાદકતાંની છપી સાથે.

કિંમત રા. ૧-૦૦ - (પિસ્ટેજ અલગ)

મળવાનું કેશવ
સ્વામીશ્રી દેવાનંદજી
ગંગાગાથ્રમ-આગંઠ

શ્રી સુબોધ ચિંતામાળી

(આવૃત્તિ બીજી છપાઈ ગઈ છે)

ઉત્તમ બોધદાયક, વેદવર્મના આરંભ સરળ
ગુજરાતી ભાષામાં દર્શનાશ્રી ભરપૂર સંગ્રહ

કિંમત આમૂલ્ય (પિસ્ટેજ ૦-૧-૦૦)

મળવાનું કેશવ
સ્વામીશ્રી દેવાનંદજી
ગંગાગાથ્રમ-આગંઠ

